

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Навчально-науковий інститут інноваційних освітніх технологій
Кафедра конституційного, адміністративного та фінансового права

РУДКА Віта Віталіївна

Інститут глави держави в системі вищих органів влади /
Institute President in the system of higher authorities

спеціальність: 8.03040101 – Правознавство

магістерська програма – Правознавство

Магістерська робота

Виконала: студентка групи ПРзм - 21
В.В. Рудка (Підвінська)

Науковий керівник:
д.ю.н., доц. С.К. Гречанюк

Магістерську роботу допущено
до захисту:
«__» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри
_____ С.К. Гречанюк

ТЕРНОПІЛЬ – 2017

РЕЗЮМЕ

Магістерська робота містить 115 сторінок, список використаних джерел із 69 найменувань.

Метою дослідження є комплексний аналіз механізму функціонування конституційно-правового інституту глави держави в Україні та зарубіжних країнах, а також визначення на цій основі можливості оптимізації статусу Президента України.

Об'єктом дослідження є механізм функціонування держави та місце у ньому глави держави як його окремого елемента.

Предметом дослідження є конституційно-правовий статус глави держави, зарубіжний досвід його функціонування та вітчизняна модель цього інституту.

Одержані висновки та їх новизна: формування державності в Україні безпосередньо пов'язане з процесом становлення інституту президентства та із впливом Президента України на розвиток суспільних відносин, побудови демократичної соціально-правової держави й громадянського суспільства; сьогодні в Україні існує загальна необхідність суспільних перетворень, яка характеризується як особливостями, що притаманні усім пострадянським країнам, так і індивідуальними рисами, які властиві лише сучасному українському суспільству. Ці особливості визначають необхідність правової реформи в Україні і реформування правового статусу глави держави.

Ключові слова: держава, глава держави, президент, форма держави, конституційно-правовий статус.

RESUME

Master's thesis contains 115 pages, list of references with 69 titles.

The study is a comprehensive analysis of the functioning of constitutional and legal institution of the President of Ukraine and foreign countries as well as determination of the basis of possible optimization status of the President of Ukraine.

The object of the study is the mechanism of functioning of the state and place it as the president of its individual elements.

The subject of research is legal and constitutional status of the President, the international experience of its operation and the domestic model of the institution.

The resulting conclusions and their novelty: state formation in Ukraine directly associated with the process of formation of the presidency and the influence of the President of Ukraine on the development of public relations, building a democratic social and legal state and civil society; Today in Ukraine there is a general need for social change, which is characterized as features that are inherent in all post-Soviet countries, and the individual characteristics that are inherent only modern Ukrainian society. These characteristics determine the need for legal reform in Ukraine and reforming the legal status of the President.

Keywords: the state, the president, the president form of government, constitutional and legal status.

АНОТАЦІЯ

Рудка (Підвінська) В. В. Інститут глави держави в системі вищих органів влади. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» за спеціальністю 8.03040101 - Правознавство. - Тернопільський національний економічний університет, Тернопіль 2017.

Робота присвячена дослідженню механізму функціонування конституційно-правового інституту глави держави в Україні та зарубіжних країнах, а також визначенню на цій основі можливості використання досвіду цих держав у вирішенні численних політико-правових та інших проблем національного державотворення, неодмінно пов'язаних з визначенням і реалізацією статусу Президента України. В роботі характеризується зміст інституту глави держави, загальносвітові та вітчизняні процеси еволюції інституту глави держави, історичні передумови становлення вітчизняного інституту глави держави та особливості його реалізації в незалежній Україні, аналізується зв'язок конституційно-правового статусу глави держави з формою держави, визначаються проблеми і перспективи реалізації конституційно-правового статусу глави держави в Україні.

SUMMARY

Rudka (Pidvinska) V. Institute head of state system of higher authorities. - Manuscript.

Research on education and qualification level "master" specialty 8.03040101 - Jurisprudence. - Ternopil National Economic University, Ternopil 2017.

The work is devoted to investigation of the functioning of constitutional and legal institution of the President of Ukraine and foreign countries as well as the determination of the basis of the possibility of using the experience of these countries in resolving the many political, legal and other problems of national state, certainly related to the definition and implementation status of the President Ukraine. The work is characterized by the content of the President of the Institute, global and domestic processes of evolution Institute President, the historical background of the formation of the national institute of the president and especially its implementation in an independent Ukraine, analyzes the relationship of constitutional and legal status of the President of the form of the state, defined the problems and prospects implementation of constitutional and legal status of the President of Ukraine.

Зміст

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ	9
1.1. Поняття і зміст інституту глави держави	9
1.2. Загальносвітова еволюція інституту глави держави	21
1.3. Історичні передумови становлення вітчизняного інституту глави держави	26
1.4. Закріплення конституційно-правового статусу глави держави в незалежній Україні	32
Висновки до 1 розділу.....	39
РОЗДІЛ 2. ЗВ'ЯЗОК КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ З ФОРМОЮ ДЕРЖАВИ.....	42
2.1. Значення форми правління у закріпленні статусу глави держави	42
2.2. Роль форми державного устрою у реалізації статусу глави держави	48
2.3. Взаємовплив політичного режиму та правового статусу глави держави	58
Висновки до 2 розділу.....	63
РОЗДІЛ 3. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ.....	65
3.1. Засади конституційно-правового статусу глави держави в Україні	65
3.2. Функції Президента України	69
3.3. Проблеми і перспективи реалізації конституційно-правового статусу глави держави в Україні	82
Висновки до 3 розділу.....	100
ВИСНОВКИ.....	102
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	108

ВСТУП

Актуальність теми. 25-річний досвід українського державотворення переконливо засвідчив недосконалість чинної моделі державного механізму в умовах сьогодення. Найбільш вразливими її місцями, які багато в чому стали очевидними завдяки практиці реалізації Конституції України 1996 року, можна вважати незбалансованість гілок влади, недостатню ефективність наявних засобів стримувань і противаг, недієвість суспільного і парламентського контролю за діяльністю органів виконавчої влади, нереалізованість конституційного статусу органів судової влади, відсутність чіткого механізму відповідальності за діяльність Уряду зокрема і стан справ в державі взагалі.

Українське державотворення з часу проголошення незалежності України пов'язане з перманентними і кардинальними змінами у формі правління. Одним з вищих органів державної влади, статус якого суттєво змінюється у зв'язку з такими змінами, без сумніву є глава української держави – Президент України.

Конституційно-правовий статус глави держави в Україні постійно трансформується. При цьому спроби механічного копіювання зарубіжних моделей організації державної влади, включаючи інститут глави держави без належного наукового обґрунтування, врахування національного досвіду державного будівництва і критичної оцінки власних можливостей при забезпеченні побудови суверенної і незалежної, демократичної, правової та соціальної держави, спричинили проблеми у функціонуванні системи органів державної влади в Україні. Це викликає необхідність дослідження інституту глави держави, його конституційно-правового статусу як в Україні, так і в інших державах.

Тривалі дискусії про місце і роль Президента у державному механізмі України засвідчили, що конституційна реформа, яка проводиться в Україні вже тривалий час, набула перманентності і потребує свого завершення. Ця обставина вимагає від науковців якісно нових підходів та теоретичних і розробок з цієї проблеми.

Актуальність дослідження проблем реформування інституту глави держави підтверджується перш за все необхідністю приведення його у відповідність з об'єктивними вимогами, які висуваються до нього у зв'язку з докорінними змінами у державному житті України, а також виникають у зв'язку з пошуком оптимальної для країни форми правління. З цим пов'язане визначення місця й ролі глави держави у державному апараті, правової природи його функцій та формування адекватної вітчизняним реаліям конституційної моделі інституту глави держави в Україні.

Теоретичною основою цього дослідження стали праці відомих вітчизняних і зарубіжних вчених у галузі теорії держави і права, конституційного права, авторами яких є В. Авер'янов, В.Бабкін, С. Бостан, В. Борденюк, А. Георгіца, В.Журавський, А. Єрмолаєв, А. Заєць, М. Козюбра, Л. Кривенко, М. Орзіх, О. Петришин, В. Погорілко, Н. Сахаров, А.Селіванов, В.Селіванов, О.Скакун, О. Сухонос, О. Фрицький, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, Н. Шукліна, О. Ющик та інші.

Нормативно-правову базу дослідження становлять конституційно-правові акти зарубіжних країн і України, які містять норми, що визначають і характеризують правовий статус глави держави.

Метою дослідження є комплексний аналіз механізму функціонування конституційно-правового інституту глави держави в Україні та зарубіжних країнах, а також визначення на цій основі можливості використання досвіду цих держав у вирішенні численних політико-правових та інших проблем

національного державотворення, неодмінно пов'язаних з визначенням і реалізацією статусу Президента України.

Враховуючи мету, що стоїть перед автором, можна сформулювати такі **основні завдання** магістерської роботи:

- ✓ визначення поняття і характеристика змісту інституту глави держави;
- ✓ аналіз загальносвітових процесів еволюції інституту глави держави;
- ✓ дослідження історичних передумов становлення вітчизняного інституту глави держави та особливостей його реалізації в незалежній Україні;
- ✓ визначення значення форми правління у закріпленні статусу глави держави;
- ✓ аналіз ролі форми державного устрою у реалізації статусу глави держави;
- ✓ характеристика взаємовпливу політичного режиму та правового статусу глави держави;
- ✓ дослідження засад конституційно-правового статусу глави держави в Україні та його функцій;
- ✓ аналіз проблем і визначення перспектив реалізації конституційно-правового статусу глави держави в Україні.

Об'єктом дослідження є механізм функціонування держави та місце у ньому глави держави як його окремого елемента.

Предметом дослідження є конституційно-правовий статус глави держави, зарубіжний досвід його функціонування та вітчизняна модель цього інституту.

Основними **методами дослідження**, які були використані мною, є історико-правовий, порівняльний, а також метод системного аналізу.

Наукову новизну дослідження становлять такі важливі для розвитку науки і державотворчої практики положення, висновки та рекомендації:

1. Інститут глави держави носить міжгалузевий характер, адже є притаманний як праву конституційному (конституційно-правовий інститут глави держави), так і адміністративному (адміністративно-правовий інститут глави держави) та міжнародному (міжнародно-правовий інститут глави держави). Конституційно-правовий статус глави держави – це юридично закріплене в конституційному законодавстві його становище у суспільстві та в державі.

2. Інститут державного правителя у своєму розвитку пройшов три етапи: архаїчно-законодавчий, договірний та конституційний. Сьогодні сентенція про те, що певна особа чи група осіб «є главою держави» закріплена в конституціях більшості держав Європи і світу. Тому на сьогодні словосполучення «глава держави» набуло загальносвітового значення.

3. Попри певні історичні передумови і досягнення повноцінна реалізація державного суверенітету і відповідно статусу глави держави настає з проголошенням незалежності України 24 серпня 1991 року і підтвердженням його на всеукраїнському референдумі 1 грудня цього ж року.

Сьогодні статус глави держави визначається чинною редакцією Конституції України, за якою Президент залишається главою держави, але його повноваження істотно скореговані, а сама система правління набула характеру парламентсько-президентської республіки.

4. Форма держави та конституційно-правовий статус глави держави є взаємопов'язаними. Багато у чому особливості статусу глави держави залежать від існуючої в тій чи іншій країні форми держави.

5. В умовах централізованої форми державного устою (унітарна держава), глава держави здійснює прямий вплив на формування та функціонування органів місцевого управління та самоврядування. Водночас

децентралізована форма (регіоналістична держава, федерація, юридична конфедерація) залишає главі держави лише можливість опосередкованого впливу.

6. Реальне місце та роль глави держави в реалізації державної влади визначає політичний режим. Якщо в умовах демократичного режиму, глава держави виконує свою роль суто в рамках конституції та законів країни, то авторитарний режим надає йому колосальні можливості впливати на стан справ у державі. Водночас такий недемократичний режим як тоталітарний взагалі усуває главу держави від впливу на національну політико-правову систему.

7. Президент України є главою держави і виступає від імені держави. У цій якості він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Тому Президент України як глава держави – це вищий одноособовий виборний державний орган, що є представником держави всередині країни та за її межами.

8. Сучасний стан конституційно-правового регулювання статусу Президента України встановлюється нормами Конституції України, які визначають місце та роль Президента України в системі органів державної влади та його взаємовідносини з іншими органами державної влади (структурний аспект конституційно-правового статусу); закріплюють порядок заміщення поста Президента України (організаційний аспект конституційно-правового статусу); передбачають конституційно-правову відповідальність за державну зраду та інші злочини; визначають функції та повноваження Президента України (функціональний аспект конституційно-правового статусу).

9. Україну не можна віднести ні до парламентського, ні до президентського типу республік. Це республіка змішаного парламентсько-президентського типу, в якій глава держави є вищим органом державної влади, який стоїть не між гілками влади, а над ними. Саме так він втілює,

уособлює та забезпечує єдність державної влади і злагоджене функціонування її гілок.

10. Формування державності в Україні безпосередньо пов'язане з процесом становлення інституту президентства та із впливом Президента України на розвиток суспільних відносин, побудови демократичної соціально-правової держави й громадянського суспільства.

11. Сьогодні в Україні існує загальна необхідність суспільних перетворень, яка характеризується як особливостями, що притаманні усім пострадянським країнам, так і індивідуальними рисами, які властиві лише сучасному українському суспільству. Саме такі особливості та індивідуальні риси визначають конкретну необхідність правової реформи в Україні, і, отже реформування правового статусу глави держави.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання результатів дослідження у сферах законотворення та реалізації статусу глави держави. Крім того, результати дослідження можуть бути використані для подальших наукових досліджень та у навчальному процесі.

Структура і обсяг магістерської роботи. Дослідження складається із вступу, трьох взаємопов'язаних між собою розділів, що включають в себе десять підрозділів, та висновку. В кінці роботи наводиться список використаних джерел. Робота розміщена на 115 сторінках.

РОЗДІЛ 1

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ

1.1. Поняття і зміст інституту глави держави

Держава – це публічний, політико-територіальний механізм організації суспільства, що має суверенітет, який забезпечується за допомогою права та спеціальної системи податків і зборів [46, с. 21].

Як ми бачимо, однією з ознак держави є її публічність, що виражається, перш за все, у певних символах держави. Зазначені символи можуть бути як офіційними, так і неофіційними. До офіційних символів можна віднести герб, гімн, прапор, девіз тощо. Неофіційними символами є назва держави та державний лідер. У останньому випадку розуміється король, президент, прем'єр-міністр, генеральний секретар, аятола тощо. В державному апараті такий лідер займає посаду глави держави, глави уряду, спікера парламенту тощо. Головне призначення державного лідера – очолювати державний механізм.

У теоретичному плані термін «глава держави» є збірним і являє собою уособлення спеціального органу, який не є схожим на інші державні органи.

Термін "президент" походить з латинської мови і буквально означає "сидячий попереду". Очевидно, в античні часи президентами називали головуючих на різних зборах. Від цього первісного значення слова "президент" згодом виникла така посада, як, наприклад, президент сенату. Однак у його нинішнім розумінні як глави держави термін "президент" не вживався ні в часи грецької і римської республік, ні в періоди існування ранніх буржуазних республік в Англії і Нідерландах. Так, в Англії, що стала на короткий час республікою, виконавчу владу замість скинутого монарха

спочатку здійснювала Державна рада. У Нідерландах повноваження виконавчої влади також мав вищий колегіальний орган [45; с. 5].

У руслі європейської республіканської практики спочатку проходив і процес формування виконавчої влади в Сполучених Штатах Америки. На першому етапі американської державності не тільки законодавча, але і виконавча влада були зосереджені в одному представницькому органі - Континентальному Конгресі. Одноособового глави держави в ту пору не існувало, а Конгрес вибирав з числа своїх членів президента, функції якого обмежувалися лише головуванням на засіданнях.

Дуже швидко більшість політичних діячів молоді американської республіки прийшли до висновку про неефективність діяльності Конгресу щодо виконання ним законів і про необхідність поділу законодавчої і виконавчої влади. При цьому делегати Конституційного конвенту, ті, що зібралися в 1787 році у Філадельфії для прийняття федеральної Конституції США, зробили історичний вибір між монархією і республікою. Більшість американців, тільки що покінчивши з пануванням британської монархії, були рішуче налаштовані проти створення в себе вищої виконавчої влади в особі монарха, нехай навіть з обмеженими повноваженнями. У силу цього пошуки формування найбільш прийнятної форми виконавчої влади пішли на конвенті на основі республіканізму, що передбачає виборність усіх посадових осіб.

Після довгих дебатів серед творців американської Конституції взяло гору уявлення про те, що вища виконавча влада повинна бути єдиною, тобто зосередженою в руках однієї, а не декількох посадових осіб. Таким чином, у побудові федеральної виконавчої влади США споконвічно затвердився принцип єдиноначальності. Глава виконавчої влади в країні став іменуватися, відповідно до Конституції, Президентом Сполучених Штатів Америки. Таке найменування глави держави було зв'язано не тільки з тим, що президент асоціювався з республіканською формою правління, але і з тим, що у ряді американських штатів у той час глави виконавчої влади називалися президентами, а не губернаторами [17; с. 34].

У підсумку США стали першою країною у світі, де виникла посада президента, що об'єднала в одній особі главу держави і главу уряду. Крім того, саме в США зародився інститут президентства як один з найважливіших інститутів політичної системи. На відміну від інших держав того часу, де виконавча влада повсюдно мала монархічний, спадкоємний характер, у США главу держави стали обирати в ході загальних виборів [46].

Першими за прикладом США у встановленні президентської системи правління пішли країни Латинської Америки. Вже в першій половині XIX століття під впливом могутнього північного сусіда в багатьох південноамериканських країнах була заснована посада президента. У Європі еталоном державного устрою стала Великобританія, і в ряді європейських країн затвердилася парламентарна, чи кабінетна, система правління, при якій монарх залишався главою держави, але виконавча влада здійснювалася прем'єр-міністром і його кабінетом міністрів, а уряд ставав відповідальним перед парламентом. Першими ж європейськими країнами, де була введена посада президента як глави держави, стали в 1848 році дві республіки - Франція і Швейцарія. Крім них, інші держави Європи (не говорячи вже про Азію й Африку) до кінця XIX в. залишалися монархіями.

У XX столітті такі грандіозні але своїми масштабам потрясіння, як революції, світові війни, розпад колоніальних імперій, привели до утворення безлічі нових незалежних держав. Далеко не усі вони стали президентськими республіками, але в переважній їх більшості був заснований пост президента країни. Так, у Європі після закінчення першої світової війни президенти стали вищими посадовими особами в Австрії, Веймарській республіці, Чехословаччині, Польщі, Естонії, Литві, Латвії, Туреччині. У 30-40-і роки інститут президентства став поширюватися й в Азії; його ввели в себе Філіппіни, Сирія, Ліван. Після другої світової війни в число західноєвропейських держав, очолюваних президентами, ввійшли Італія, Греція, Португалія, Ісландія і Мальта. В Азії посада президента була

заснована у Південній Кореї, Південному В'єтнамі, Тайвані, Індії, Пакистані, Бангладеш, Іраку, Ірані, Афганістані.

Однак найбільше поширення модель президентського правління одержала в Африці. Цей процес почався з кінця 50-х - початку 60-х рр., і в даний час на чолі майже всіх африканських країн стоять президенти. Показово, що встановлення посади президента відбувалося не тільки в капіталістичних і країнах, що розвиваються, але й у ряді колишніх соціалістичних держав, таких, як Соціалістична Федеративна Республіка Югославія, Чехословацька Соціалістична Республіка, Соціалістична Республіка Румунія, Кореїська Народно-Демократична Республіка[46].

Фундаментальні зміни, що відбуваються на світовій арені з кінця 1980-х рр., стимулювали подальше поширення інституту президентства. Майже у всіх колишніх республіках СРСР, республіках колишньої СФРЮ (за винятком Боснії і Герцеговини), а також у Чехії й у Словаччині була заснована президентська посада. Цю ж посаду ввела в себе Монголія. Сьогодні президентство - невід'ємний елемент політичних систем багатьох країн Європи, Азії, Африки, Північної і Південної Америки. У той же час кожна країна сама визначає, яку роль повинний грати президент у її політичному житті.

Дуже поширене уявлення про те, що великими по території державами можна ефективно керувати тільки за допомогою системи президентського правління. Тим часом у найбільших країнах світу - США (площа 9,3 млн. кв. км) і Бразилії (8,5 млн. кв. км) діє система президентського правління, а в Канаді (9,9 млн. кв. км) і Австралії (7,7 млн. кв. км) - система парламентарного правління. У Китайській Народній Республіці (9,6 млн. кв. км) в умовах однопартійної системи офіційно проголошений принцип колективного керівництва країною.

З іншого боку, деякі невеликі по розмірах держави - Кіпр, Гондурас, Уругвай, Бенін, Малаві, Гомони й ін. установили в себе президентську систему правління, а такі великі європейські країни, як Федеративна

Республіка Німеччини, Іспанія, Швеція, Італія, є парламентарними республіками чи монархіями. Таким чином, не існує прямої залежності між розмірами території тої чи іншої держави й обраною нею системою управління, хоча, звичайно, великі країни особливо мають потребу в сильній державній владі.

Таким чином, характеризуючи інститут глави держави, слід зазначити, що він являє собою орган (а фактично: пост – керівну посаду), яку монарх (король, султан, емір) чи президент обіймає в апараті держави. Поміж інших органів він виділяється тим, що є представником усієї держави як всередині країни, так і за її межами. Іншою специфікою інституту глави держави є його неоднаковий статус в правотворчій сфері: в одних країнах він самостійно видає нормативно-правові акти (повна самостійність), а в інших – будь-який його акт скріплюється підписом глави уряду чи міністром (відносна самостійність). Існують і змішані варіанти, коли одні акти скріплюються підписом, а інші – ні. Саме до них належить Президент України, котрий як глава держави являє собою частково самостійний у сфері правотворчості вищий одноособовий виборний державний орган, що є представником держави як всередині країни, так і за межами останньої [46].

1.2. Загальносвітова еволюція інституту глави держави

Інститут глави держави з'явився як результат розвитку інституту державного правителя і для того, щоб детально уявити процес означеної трансформації, слід, перш за все, зупинитися на історії розвитку вказаного інституту.

Перші держави в історії людства з'явилися на території Стародавнього сходу. Основними ж першопричинами формування державної організації, на нашу думку, були дві: необхідність організації загальних справ (найпоширенішою з таких справ було спорудження іригаційних систем) та ведення агресивних і оборонних війн. В результаті держави, які виникали на Стародавньому сході, здебільшого існували у двох своїх різновидах: Східна

деспотія та розвинена елітарна (найчастіше – військова) демократія. В умовах Східної деспотії (Єгипет, Вавилон, Китай, Ассирія, Персія) правитель держави (деспот) ставав уособленням держави і проголошувався Богом. В умовах розвиненої елітарної демократії (арії, євреї, хети, яванці; а потім – германські та слов'янські союзи племен) правитель держави здебільшого був, так би мовити, «першим серед рівних».

Закони Хаммурапі, Ману, «варварські правди» та інші історичні пам'ятки існували в рамках першого етапу розвитку законодавства про статус правителя держави, що, на нашу думку, можна назвати *архаїчно-законодавчим*. Такий термін можна пояснити, перш за все, наявністю самих законів, де тим чи іншим чином фіксувалися права, прерогативи й обов'язки правителя держави. І якщо в умовах необмеженої монархії (Східна деспотія чи римська або македонська монархія) повноваженням правителя держави взагалі не приділялася увага, адже вони мали право вчиняти практично будь-які дії, то в умовах обмеженості (насамперед традиціями) влади монарха, такі прерогативи фіксувалися законами. Такий стан справ був можливим насамперед тому, що озброєний народ був здатний захистити існуючі традиції військової демократії. При цьому під народом розумілися не лише нижчі соціальні верства, а й представники родової знаті. Архаїчність же таких законів полягала у тому, що вони не мали якоїсь галузевої спрямованості, адже одночасно регулювали відносини як публічного, так і приватного права.

Другий етап розвитку законодавства про статус правителя держави, на нашу думку, зароджується на початку XIII ст. На наше переконання, означений період слід назвати *договірним*, а його відлік слід розпочинати з 1215 року, коли в Англії була прийнята Велика Хартія Вольностей. Цей акт можна цілком визнати своєрідним конституційним договором між королем та йому підлеглою знаттю, адже, за словами короля Іоанна Безземельного, «була принесена присяга як з нашого боку, так і з боку баронів, у тому, що усе, тут висловлене, буде дотримуватись добросовісно і без омани» [54,

с. 15]. Згідно Хартії король брав на себе наступні зобов'язання: не брати лісу для королівського замку або для будь-якої іншої мети без згоди власника, не застосовувати силу до вільної людини без санкції суду, призначати суддями, констеблями, шерифами та іншими чиновниками лише «...людей, які знають закон Королівства і прагнуть добросовісно його виконувати» [54, с. 13] тощо.

Поступово такі договори набувають істотного поширення в усій Європі. Так, у 1241 році Новгород Великий уклав договір з Олександром Невським про організацію оборони міста від нападу Лівонського ордену. У 1266 році Псковська республіка уклала договір з литовським воєводою Довмонтом про передачу останньому княжої влади. У якості князя Довмонт (після хрещення – Тимофій) служив Пскову 33 роки.

В Польщі договірний етап еволюції законодавства про статус правителя держави розпочався у 1505 році, коли з'явився документ під назвою «*Nihil novi*» (з лат. – «Нічого нового»), більш відомий під назвою «Родомська конституція». Згідно з нею король не мав права видавати будь-які закони без згоди сенату та шляхетської посольської хати. Родомська конституція закріпила також *liberum veto* (принцип загальної згоди), що означав, що закон може набрати чинності лише за умови абсолютної згоди польської шляхти: якщо хоча б один шляхтич голосував проти, закон не приймався.

Обмеженість королівської влади при цьому вела як до появи сильної аристократії у вигляді магнатів та шляхти, так і до розквіту місцевого самоврядування. Причому останнє існувало не лише у вигляді міст, що функціонували за Магдебурзьким правом, а й у вигляді козацьких поселень. Саме в рамках українського козацтва зародилося гетьманство – політичний інститут, що найбільше походить на інститут правителя держави, котрий існував на теренах сучасної України.

Гетьманами, зокрема, були нащадок короля Гедиміна князь Б. Ружинський, якому вперше були даровані гетьманські бунчук і клейноди; шляхтич П. Сагайдачний, який у 1618 році ледь не взяв Москву; випускник

езуїтського колегіуму Б. Хмельницький, який став вождем українського народу під час його Визвольної війни 1648–1654 років, котра, у свою чергу, призвела до війни між Річчю Посполитою та Московським царством, в результаті чого Україна розпалася на дві частини: Лівобережжя та Правобережжя. Причому на Лівобережній Україні виникли два утворення державного характеру: Гетьманат та Запоріжжя.

Сучасні державознавці намагаються вирішити одне питання щодо цих утворень: чи були вони державами, що знаходились під протекторатом Московського царства чи були певними автономними утвореннями, що існували в рамках єдиної Московії. Не вдаючись до глибокого історичного аналізу вказаної проблеми погодимось з думкою, що необхідність присягання гетьмана цареві та обмеженість у проведенні зовнішньої політики вказують на те, що Україна XVII–XVIII ст. мала статус автономії у складі Московського царства». Отже, на нашу думку, незважаючи на начебто колосальні можливості гетьмана як усередині країни, так і за її межами, ані Гетьманат, ані Запоріжжя, ані Слобожанщина не були державами. Саме тому гетьман XVII ст. не був правителем держави [46].

Спроба ж регламентувати статус гетьмана вперше була пов'язана з діяльністю «гетьмана у вигнанні» Пилипа Орлика – автора документу «Пакти й конституції законів та вольностей війська Запорозького». На думку окремих вчених, цей документ є конституцією [147]. Проте, на нашу думку, він є, скоріше, конституційним договором, що був укладений «між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічно ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах» [56, с. 8]. У силу історичних причин означений документ не набув чинності. Україна, на жаль, не пережила договірний етап розвитку інституту правителя держави.

Третім етапом еволюції законодавства про статус правителя, який триває й донині, є *конституційний*. Саме в цей період порядок формування і компетенція правителя держави стали фіксуватися в писаних конституціях. Зазначений етап розпочався у 1787 році, коли була прийнята перша писана конституція сучасної цивілізації – Конституція США.

Таким чином, інститут державного правителя у своєму розвитку пройшов три етапи: архаїчно-законодавчий, договірний та конституційний. На появу ж інституту глави держави істотно вплинула Епоха Відродження, коли вперше у свідомості мислителів починає розділятися суспільство і держава, як організація, що займається управлінням суспільними справами.

Саме означений розділ категорій «суспільство» і «держава» призвів до виникнення самого словосполучення «глава держави», яке позначає особу, котра очолює систему управління суспільними справами.

Утім, словосполучення «глава держави» довгий час не отримувало свого юридичного закріплення і до падіння Наполеона I Бонапарта про нього на законодавчому рівні взагалі не згадувалось. Після ж занепаду I Імперії у Франції до влади повернулися повалені Великою Французькою буржуазною революцією Бурбони. Саме їм людство зобов'язане юридичному закріпленню інституту глави держави, яке було здійснене у 1814 році. Проте до середини ХХ ст. закріплення у законодавстві держав терміну «глава держави» носило поодинокий характер [46].

Після Другої Світової війни республіки у масовому порядку почали запозичувати сентенцію «глава держави». Так, наприклад, в Конституції Італійської Республіки ч. I ст. 87 передбачає, що «Президент Республіки є главою держави і представляє національну єдність» [59, с. 146].

На пострадянському просторі конституційно-правове закріплення поняття глави держави мало місце в останні роки існування СРСР, коли було офіційно запроваджено пост Президента СРСР (єдиним президентом був М.С.Горбачов). Після ліквідації Радянського Союзу словосполучення «глава держави» відносно президента було закріплено в конституціях Біларусі,

Естонії, Грузії, Казахстану, Киргизької Республіки, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану і України.

Виходячи з усього вищенаведеного, можна сказати, що інститут глави держави у своєму розвитку пройшов два етапи: доктринальний (припадає на Епоху Відродження, Реформації і Просвітництва) та юридичний (XIX – початок XXI ст.). У свою чергу юридичний етап розвитку інституту глави держави пройшов трьома періодами: виключно монархічним (1814–1912 рр.), монархічно-республіканським (1912–1990 рр.) і світовим (з 1990 року).

Таким чином, сьогодні сентенція про те, що певна особа чи група осіб «є главою держави» закріплена в конституціях більшості держав Європи і світу. Тому на сьогодні словосполучення «глава держави» набуло загальносвітового значення [46].

1.3. Історичні передумови становлення вітчизняного інституту глави держави

Доктринальний етап розвитку інституту глави держави на території України розпочався аж в першій половині XIX ст. в працях таких мислителів як Г. Андрузький, М. Драгоманов, Леся Українка, М. Павлик, С. Подолинський, І. Франко, Т. Шевченко та ін. Проте їх проекти у XIX – на початку XX ст. так і залишились існувати у вигляді певних доктрин. Утім після 1917 року, з появою самостійних українських держав, інститут глави держави набуває подальшого розвитку.

У своєму розвитку українська держава початку XX ст. пройшла чотири основні етапи:

- 1) Період правління Центральної Ради.
- 2) Період гетьманату.
- 3) Період Директорії.
- 4) Радянський період.

УНР перетворюється на державу фактично лише з часів появи Четвертого Універсалу. До цього ж вона наголошуючи на своєму автономному статусі, формально знаходилася у складі Росії. Саме тому до появи Четвертого універсалу не можна говорити про главу держави, адже, як такої, держави в УНР не було. З появою ж означеного документу з'являється держава, представницьким органом якої стає Українська Центральна Рада. Її очолив М. Грушевський.

Цікаво, що ані Четвертий Універсал, ані «Статут про державний устрій, права і вольности Української Народної Республіки» – своєрідна Конституція УНР, не передбачали посади президента. На нашу думку, М. Грушевський, з суто формальних причин, не був Президентом УНР, хоча фактично й здійснював повноваження глави держави. Ці повноваження, згідно Конституції УНР, належали Голові Всенародних Зборів, який, згідно п. 35, «...сповняє всі чинності, зв'язані з представництвом Республіки» [67, с. 53]. Саме тому можна сказати, що главою української держави за часів діяльності Центральної Ради був спікер парламенту.

Утім, як відомо, Конституція УНР так і не набрала чинності внаслідок перевороту гетьмана П. Скоропадського. Проте й останній не зміг втриматися при владі тривалий час. Вже після проголошення П. Скоропадським 15 листопада 1918 року Акту федерації про об'єднання України з найбільшовицькою російською державою розпочалося повстання селянської опозиції на чолі з С. Петлюрою, який створив колегіального главу держави в Україні – Директорію, повернув з небуття назву воїнів – гайдамаки та військове звання «отаман», присвоївши собі звання Головного отамана.

І хоча повстання виявилось вдалим, його наслідки були здебільшого негативними. Як зазначав П. Скоропадський: «...з'явилася Директорія, просиділа три тижні у Києві і повинна була піти, але за ці три тижні зникло будь-яке поняття про державність України. Усе було вкрай зруйноване. Більшовики вже застали *tabula rasa*; дії Директорії нічим не відрізнялися від більшовиків. Баговиння конфіскацій майна, як, наприклад, конфіскація усіх

ювелірних магазинів, те ж саме безправ'я громадян, та ж зневага до людей знань, те ж легковажне бродіння у народі невиконуваних обіцянок, як то віддача землі народу, без пояснення як саме тощо» [54, с. 254].

Тут слід мати на увазі, що діяльність Директорії здебільшого була невдалою насамперед з причин зовнішнього характеру: вторгнення більшовиків. Проте за час свого існування вона встигла прийняти чергову «Конституцію» – «Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці», що був затверджений Радою Народних Міністрів УНР 12 листопада 1920 року.

Вказаним «Законом...» проголошувався поділ влади між органом законодавчої влади (очевидно Державною Народною Радою), вищим органом виконавчої влади (Рада Народних Міністрів) та колективним главою держави УНР (Директорія). Останньому була присвячена глава II «Закону...». Так, зокрема проголошувалось, що Директорія в особі її Голови затверджує: закони та міжнародні договори, що ухвалені Державною Народною Радою; рішення Ради Народних Міністрів про призначення та звільнення. Крім того вона в особі Голови видає акти «амністії та помилування», представляє УНР за кордоном і формує уряд [46, с. 79].

Утім, вперше колегіальну форму глави держави в Україні на конституційному рівні закріпили українські більшовики у Конституції «Української Соціалістичної Радянської Республіки», яка була прийнята 14 березня 1919 року III Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Цей орган, так само як і в Радянській Росії отримав назву Центральний Виконавчий Комітет Рад, хоча в Україні він звався Всеукраїнським. ВЦВКР був вищим органом влади в радянській Україні в період між З'їздами Рад.

Проте 22 грудня 1919 року дія Конституції була фактично призупинена після утворення тимчасового Всеукраїнського революційного комітету, на який була покладена уся повнота «...політико-адміністративної влади в Україні» [54, с. 367].

Крім Української Народної Республіки та «Української Соціалістичної Радянської Республіки», на території сучасної України існувало, принаймні, ще три державних утворення: Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) з центром у Львові та Івано-Франківську, врангелівська Південна Росія з центром у Севастополі та «Селянська Радянська Республіка» з центром у Гуляйполі.

Щодо останньої, то її лідером був Нестор Махно. хоча він і контролював велику територію та мав у підлеглих колосальну кількість людей, проте формально він ніколи не був главою держави. Це, на нашу думку, можна пояснити тим, що сам Н. Махно був анархістом, а отже заперечував ідею держави як такої.

П. Врангель був главою російської держави - держави Півдня Росії, що знаходилась на території сучасної України, а отже може вважатися однією з держав, що існували під час громадянської війни 1918–1921 років в Україні.

З розгромом С. Петлюри, Є. Петрушевича, П. Врангеля, Н. Махно та інших, на території України утворилася лише одна держава – Українська Соціалістична Радянська республіка, главою держави якої був Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад, який, згідно із п. 12 Конституції УСРР «...відповідає перед Всеукраїнським З'їздом Рад і обирається останнім» [54, с. 72].

30 грудня 1922 року була утворена нова держава – Союз Радянських Соціалістичних Республік у складі України, Білорусії, Російської та Закавказької федерацій.

31 січня 1924 року II з'їздом Рад Союзу РСР була затверджена перша Конституція СРСР. Незважаючи на те, що розділом другим проголошувалось право союзних республік на суверенітет, фактично він зводився лише до автономії республік, адже згідно ст. 20 Конституції СРСР 1924 року ЦВК СРСР мав право відмінити декрети, постанови та розпорядження «...з'їздів Рад та центральних виконавчих комітетів союзних республік та інших

органів влади на території Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [46, с. 79].

Можна сказати, що колегіальним главою держави в СРСР стала Президія ЦВК СРСР, адже саме цей орган в період між сесіями ЦВК СРСР, згідно ст. 29 Конституції 1924 року, ставав «...вищим законодавчим, виконавчим та розпорядницьким органом влади Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [46].

15 травня 1929 року XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів прийняв нову Конституцію соціалістичної України, де у ст. 3 наголосив на державному суверенітеті України. Проте, друга частина вказаної статті фактично нівелювала це положення, адже не було встановлено, які саме повноваження Україна віддає Союзу: «Суверенітет Української Соціалістичної радянської республіки обмежений лише в межах, зазначених в Конституції Союзу радянських соціалістичних республік» [54, с. 84]. Фактично це означало, що Україна відмовляється від першості відносно Союзу і віддає усе на користь загальносоюзної бюрократії.

05 грудня 1936 року була прийнята нова Конституція СРСР. Незважаючи на колосальні суверенні прерогативи союзних республік (у тому числі й України), їх остаточно заперечувала ст. 20, згідно якої «у випадку розбіжностей закону Союзної республіки із законом загальносоюзним, діє загальносоюзний закон».

Фактично те ж саме підтверджувала й ст. 16 Конституції УРСР 1937 року: «Закони СРСР обов'язкові на території УРСР» [54, с. 107].

З початком II світової війни українські націоналістичні сили (прихильники гетьмана П. Скоропадського, Організація українських націоналістів під керівництвом С. Бандери, А. Мельника та інших) здійснили спробу відновити українську державність. Проте поразка нацизму у Другій світовій війні на довгий час відклала й реалізацію ідеї незалежної української держави. І хоча у лютому 1944 року в УРСР були створені наркомати

зовнішніх справ та оборони, практично це ні до чого не призвело: Україна залишилася союзною республікою, конституція якої не суперечила Конституції СРСР.

07 жовтня 1977 року була прийнята остання Конституція СРСР. Незважаючи на проголошений принцип суверенітету республік, під ним, так само як і в попередніх радянських конституціях, розуміється автономія й самостійність у певних сферах. При цьому фактично починає реалізовуватись принцип єдності СРСР. Так, ст. 70 Конституції вказує, що СРСР – це «...єдина союзна багатонаціональна держава», що «...уособлює державну єдність радянського народу». Стиль ст. 71 Конституції також говорить про пріоритети державного будівництва СРСР: «У Союзі Радянських Соціалістичних Республік об'єднуються...». Фактично така фраза означала, що первинним суб'єктом Союзу РСР виступає не союзна республіка, а сам Союз. Крім того ст. 74 проголошувала, що «...у випадку розбіжностей між законом союзної республіки та загальносоюзним законом діє закон СРСР» [54, с.123].

Фактично те ж саме було закріплено і в Конституції УРСР 1978 року: верховенство союзних законів (ст. 71 Конституції) та верховенство (тобто суверенітет) Союзу РСР. Так, частина II ст. 73 Конституції УРСР наголошувала, що Українська РСР сприяє здійсненню на своїй території «...повноважень Союзу РСР, проводить у життя рішення найвищих органів державної влади і управління СРСР» [54, с. 177].

Таким чином, на нашу думку, УРСР часів існування СРСР не могла вважатися повноцінною державою, адже не мала прав суверенітету як верховенства у здійсненні зовнішньої та внутрішньої політики незалежно від зовнішніх сил. В даному випадку верховенство (тобто суверенітет) належав виключно Союзу РСР. Саме тому в УРСР до 1990 року не існувало глави держави.

Таке становище тривало до 16 липня 1990 року, коли Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, де у

розділі III наголосила на верховенстві на території УРСР Конституції та законів України.

Фактично саме з часів прийняття Декларації можна було б казати, що Україна стає державою-суб'єктом федерації, главою якої став Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук як найвища службова особа республіки, що «представляє Українську Радянську Соціалістичну Республіку в країні і в міжнародних відносинах» [14].

Таким чином, внаслідок того, що до 1990 року в Україні не була реалізована така ознака держави як суверенітет, повноцінної держави в нашій країні не було, а тому не було й глави держави, за виключенням періоду 1918–1922 років, тобто від прийняття Четвертого універсалу й до утворення СРСР. Причому в означений період діяли як колегіальні (Президія ВЦВК України, Директорія), так і одноосібні (спікер УЦР М. Грушевський, гетьман П. Скоропадський, «верховний правитель Півдня Росії» П. Врангель) моделі глави держави [46].

1.4. Закріплення конституційно-правового статусу глави держави в незалежній Україні

На появу інституту Президента України, на нашу думку, вплинули дві події. Першою з них стала поява посади Президента СРСР, відразу ж після чого союзні республіки здійснили низку кроків, спрямованих на запровадження аналогічних інститутів у своїх державах.

Другою подією став Серпневий путч 1991 року у Москві, який призвів до проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року. Актом проголошення незалежності України було зафіксовано, що «...віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України».

Одним із таких законів і став Закон УРСР № 1295-XII «Про Президента Української РСР», який було прийнято 5 липня 1991 року. Саме у цьому Законі, у ч. I ст. 1 зазначалося: «Відповідно до Конституції Української РСР

Президент Української Радянської Соціалістичної Республіки є найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади» [30]. Тоді ж Верховна Рада України ухвалила постанову «Про вибори Президента Української РСР», якою визнала за доцільне заснувати пост Президента України до прийняття нової Конституції і провести вибори президента у 1991 році.

Саме так почала реалізовуватись Концепція нової Конституції України, що була схвалена Верховною Радою УРСР ще 19 червня 1991 року, котра передбачила, що в конкретно-історичних умовах розвитку країни прийнятною формою організації її державної влади є президентська республіка.

1 грудня 1991 року, відповідно до Постанови Верховної Ради Української РСР від 5 липня 1991 року [27], в Україні відбулися вибори першого Президента України. Ним став Л. Кравчук. Але і як Голова Верховної Ради України, і як Президент України він фактично виконував обов'язки глави держави, формально ним не визнаючись. Проте дедалі більшою стає потреба у тому, щоб президент визнавався главою держави, котрий стоїть і над законодавчою, і над виконавчою гілками влади. Саме тому, 14 лютого 1992 року було прийнято Закон України № 2113-ХІІ «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України, яким Конституція України була, зокрема, доповнена главою 12-1 «Президент України». Саме тоді ч. I ст. 114-1 було закріплено: «Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України». Це, фактично, означало, що Президент України здійснював як функції глави держави, так і функції глави виконавчої влади.

8 червня 1995 року між Верховною Радою та Президентом України було укладено конституційний договір, згідно якого президент знову визнавався главою держави і главою державної виконавчої влади. При цьому на законодавчому рівні закріплювались основні прерогативи президента саме як глави держави. Так, згідно ч. II ст. 19 Конституційного Договору

«Президент України як глава держави представляє Україну як у внутрішньодержавних, так і у зовнішніх відносинах».

28 червня 1996 року Верховна Рада України прийняла чинну Конституцію України, ст. 102 якої закріпила Президента України виключно як главу держави.

5 березня 2003 року Президент України Л. Кучма звернувся до українського народу з пропозицією реформувати політичну систему, адже на момент вказаного звернення «президентсько-парламентська система відіграла дуже важливу історичну роль, – особливо в перші роки державності, – забезпечуючи стабільність і суспільства, і держави. Але сьогодні... ситуація в економіці – стабільна, почалося поступове економічне зростання... Тепер слід іти далі... Маємо перейти до політичної системи, що відповідає найбільш поширеній у демократичних країнах Європи парламентсько-президентській моделі» [46, с. 42].

Спочатку Л. Кучма та автори політичної реформи були прихильниками всенародного обрання глави держави, про що свідчить, зокрема, аналіз президентських ініціатив, які не запропонували істотних змін в організаційному статусі Президента України. Проте, вже 21 серпня 2003 року лідер КПУ П. Симоненко та лідер СПУ О. Мороз повідомили, що вони, разом з адміністрацією Президента, працюють над єдиним законопроектом про внесення змін до Конституції, який передбачає обрання глави держави Верховною Радою України. Це повідомлення знайшло досить широку підтримку серед владних верств України, тоді як опозиція (НУ, БЮТ) виступила проти зазначеної ідеї. Утім, вже наприкінці грудня 2003 року з'явився законопроект № 4105 (законопроект Медведчука – Симоненка), згідно якого посилювалися повноваження парламенту, а Президенту України надавалися додаткові права для розпуску законодавчого органу. Вибори парламенту повинні були бути проведені у 2006 році на пропорційній основі, а вже цей склад парламенту мав обирати главу держави.

На нашу думку, такий варіант конституційних змін був достатньо логічним. По-перше, президента обирає парламент. По-друге, домінуюча в цьому парламенті більшість пропонує обраному зазначеним парламентом президенту кандидатуру глави уряду. По-третє, президент (якого обирає парламент) подає фактично запропоновану парламентом кандидатуру прем'єр-міністра на затвердження цьому парламенту. Таким чином, і президент, і парламент, у прем'єр-міністр (а фактично й уряд) формується з осіб, що сповідують практично однакові політичні погляди, а тому за такої системи практично виключається гостра боротьба між гілками влади.

Проте активне несприйняття лідерами опозиції (НУ, БЮТ, СПУ), котрі вважали, що «олігархічні клани пропрезидентської більшості активізували спроби зберегти свою владу», а «тому українські виборці мусять дати оцінку створеній коаліції олігархічних фракцій та комуністів, яка хоче позбавити народ права обирати главу держави» [75, с. 320] парламентського варіанту виборів, фактично призвело до того, що були збережені всенародні вибори президента.

8 грудня 2004 року Верховна Рада України ухвалила Закон № 2222 «Про внесення змін до Конституції України», який набув чинності у 2006 році. Згідно Закону, Президент залишався главою держави, але його повноваження істотно корегувалися, а сама система правління набувала характеру парламентсько-президентської республіки.

Так, значно розширювався перелік підстав для розпуску Верховної Ради Президентом України: по-перше, якщо протягом одного місяця у Верховній Раді не сформовано коаліцію депутатських фракцій; по-друге, протягом шістдесяти днів після відставки уряду не сформовано його новий персональний склад; якщо протягом тридцяти днів пленарні засідання не можуть розпочатися [28]. Водночас за Конституцією України 1996 року передбачалася лише одна можливість розпуску президентом Верховної Ради: якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися. Однак, згідно ч. III ст. 90 (п. 1 Закону України «Про

внесення змін до Конституції України») президент отримував це право лише після консультації з головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Перехід до парламентсько-президентської республіки змінив і порядок призначення прем'єр-міністра. Так, за Конституцією 1996 року передбачалося, що Президент України призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України. Тепер же, згідно Закону про внесення змін до Конституції України, Президент України вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до ст. 83 Конституції України, подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України. На нашу думку, дана редакція, по суті, взагалі усувала президента від прийняття рішення щодо глави уряду, адже не сам він, а лише коаліція депутатських фракцій фактично надавала кандидатуру прем'єр-міністра. Президент лише повинен був подати її Верховній Раді, де усім фактично керує вказана коаліція депутатських фракцій. Таким чином, президент, поділяючи цим призначенням моральну відповідальність за діяльність уряду, фактично був позбавленим можливості подати на затвердження потрібну йому людину. Якщо б президент навіть і захотів, щоб прем'єр-міністром стала особа, якій він довіряє, то він повинен був якось впливати на вибори, втручатися у виборчий процес, чого допускати було не можна.

Зменшились і інші кадрові повноваження президента. Так, п. 10 ст. 106 Конституції передбачалася можливість призначення ним членів уряду, керівників інших центральних органів виконавчої влади. За новим же Законом передбачена лише можливість внести подання до Верховної Ради України про призначення міністра оборони та міністра закордонних справ України. Тобто фактично президент навіть не міг призначити особу виконуючим обов'язки міністра оборони чи міністра закордонних справ, адже таке призначення, згідно п. 12 ст. 85 Закону може здійснювати лише

Верховна Рада. Аналогічною виявилася і ситуація з Головою Служби Безпеки України.

Пункт 11 ст. 106 Конституції закріпив право президента самостійно звільняти Генерального прокурора України. Новий Закон позбавив главу держави цієї можливості, при цьому розширивши парламентські повноваження щодо вказаного звільнення.

Законом про внесення змін до Конституції України були обмежені права президента й щодо актів Кабінету міністрів України. І якщо за Конституцією України 1996 року главі держави було надано право відмінити акти Кабінету міністрів, то за новим Законом він лише отримав право призупиняти дію такого акту.

Обмеженням виявилось і право президентського вето. Згідно нового Закону воно не могло стосуватися змін до Конституції.

Але не слід вважати, що права президента були абсолютно обмежені порівняно з Конституцією 1996 року. Так, згідно Закону про внесення змін до Конституції України президенту була надана можливість самостійно звільняти тих членів Ради Національного Банку України, Національної Ради України з питань телебачення та радіомовлення та Конституційного Суду України, яких він запропонував на призначення. Крім того, президенту надавалось право, у випадку агресії проти України, використовувати будь-які інші, утворені відповідно до законів України, військові формування (наприклад, партизанів), а не лише Збройні Сили України.

Таким чином, аналіз Закону «Про внесення змін до Конституції України» дозволяє нам стверджувати, що в умовах парламентсько-президентської республіки глава держави є істотно обмеженим у повноваженнях. Аналіз же усього конституційного законодавства (Конституція (Основний Закон) України 1978 року із відповідними змінами, що стосуються інституту Президента України; Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України; Конституція України 1996 року; Закон України «Про внесення змін до Конституції України»)

дозволяє нам стверджувати, що в Україні відбувалось поступове обмеження прерогатив президента на користь парламенту та контролюваного ним уряду. Реформа 2004 року фактично створила передумови для своєрідного «двовладдя»: влади глави держави та влади парламенту і підконтрольного йому уряду.

Саме це, на нашу думку, і послужило основою для проблем у вищому державному апараті після перемоги Помаранчевої революції. Найбільш відомим прикладом цього була, зокрема, рішуча відмова прем'єр-міністра В. Януковича у вересні 2006 року підписати лист про приєднання України до плану дій щодо членства в НАТО, що суперечило переконанням чинного тоді президента В. Ющенка.

Отже, можна зазначити, що проведена у 2003–2006 роках політична реформа не досягла успіху. Більше того, зміни до Конституції, які стали реальністю у 2006 році практично нівелювали роль глави держави. Така ситуація потребувала істотних змін.

Перша спроба була здійснена ще Президентом України В. Ющенком, який запропонував пакет нових змін до Конституції. Зокрема, згідно ч. III ст. 112, Президент України «сприяє взаємодії державних органів...», тобто фактично глава держави ставав втіленням єдності державної влади. Крім того з'являвся й механізм впливу президента на парламент: відповідно до ч. III ст. 103 Палата депутатів (нижня палата) «може бути розпущена Президентом України», але без чітко встановленого переліку підстав для такого розпуску.

Таким чином, у разі реалізації президентських ініціатив в Україні могло б відбутися істотне корегування владних повноважень у бік президента. Проте, політичні обставини не призвели до їхньої реалізації.

Саме тому у 2010 році українська владна верхівка пішла іншим шляхом. Враховуючи той факт, що Закон № 2222 було прийнято з численними порушеннями, 252 народних депутатів України звернулися до Конституційного Суду України з конституційним поданням щодо відповідності зазначеного Закону Конституції України. 30 вересня 2010 року

Конституційний суд прийняв рішення № 20-рп/2010, яким визнавав «таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним) Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 08 грудня 2004 року № 2222-IV у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття» [28].

Таким чином, рішення Конституційного Суду України знову повернуло нашу державу до президентсько-парламентської республіки.

Черговий і на сьогодні останній етап визначення статусу Президента України був зумовлений Революцією гідності і бере свій початок 21 лютого 2014 року, коли Верховна Рада України ухвалила Закон "Про відновлення дії окремих положень Конституції України". Стаття 1 цього закону передбачала відновлення дії окремих положень Конституції України зі змінами, внесеними Законами України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV, від 1 лютого 2011 року № 2952-VI, від 19 вересня 2013 року № 586-VII».

22 лютого 2014 року Верховна Рада України прийняла Постанову «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України». Нею було встановлено, що Президент України В. Янукович у неконституційний спосіб самоусунувся від здійснення конституційних повноважень та є таким, що не виконує свої обов'язки. Відповідно до пункту 7 частини першої статті 85 Конституції України Верховна Рада України призначила позачергові вибори Президента України на 25 травня 2014 року.

22 лютого 2014 року Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про текст Конституції України в редакції 28 червня 1996 року, із змінами і доповненнями, внесеними законами України від 8 грудня 2004 року N 2222-IV, від 1 лютого 2011 року N 2952-VI, від 19 вересня 2013 року N 586-VII».

Згодом з обраний на позачергових виборах 25 травня 2014 року Президент України П. Порошенко підписав прийнятий 21 лютого 2014 року Закон "Про відновлення дії окремих положень Конституції України". З набранням чинності Законом України "Про відновлення дії окремих

положень Конституції України" від 21 лютого 2014 року N 742-VII. Постанова «Про текст Конституції України» втратила чинність.

По суті всі ці події призвели до відновлення з 21 лютого 2014 року дії Конституції України в редакції 2004 року, а відповідно повернення до парламентсько-президентської форми правління.

Висновки до 1 розділу

Таким чином, конституційно-правовий інститут глави держави в Україні – її президента, складається з трьох груп нормативних актів: 1) конституційних законів у формальному сенсі (Конституція – Закони, необхідність прийняття яких передбачається Конституцією, зокрема, Закон про вибори Президента України); 2) конституційних законів у матеріальному сенсі (ними є усі закони, що конкретизують конституцію, але прийняття яких прямо нею не передбачається, зокрема, закони, що регламентують повноваження президента у сфері оборони, національної безпеки чи подолання надзвичайних ситуацій), яких умовно можна визначити як конституційно-правові закони; 3) підзаконні нормативно-правові акти Верховної Ради (постанови), що так чи інакше впливають на формування та функціонування інституту президента.

Інститут глави держави носить міжгалузевий характер, адже є притаманний як праву конституційному (конституційно-правовий інститут глави держави), так і адміністративному (адміністративно-правовий інститут глави держави) та міжнародному (міжнародно-правовий інститут глави держави).

Виходячи з основних рис інституту глави держави можна сформулювати таке його поняття: вищий державний орган, що, уособлюючи єдність різних гілок влади в державі, представляє останню всередині та за межами країни.

В кожній країні інститут глави держави має свої особливості. Так, відповідно до ст. 102 Конституції України, Президент України є главою держави і виступає від імені держави.

Статус глави держави є критерієм для розподілу монархій та республік. В умовах монархічних держав главою держави здебільшого є монарх (король, князь, цар, султан, емір тощо). Що ж стосується республіки, то здебільшого главою держави за цієї форми правління є посадова особа, котра зазвичай має назву «президент» або «голова».

Конституційно-правовий статус глави держави – це юридично закріплене в конституційному законодавстві його становище у суспільстві та в державі.

Інститут державного правителя у своєму розвитку пройшов три етапи: архаїчно-законодавчий, договірний та конституційний. На появу ж інституту глави держави істотно вплинула Епоха Відродження, коли вперше у свідомості мислителів починає розділятися суспільство і держава, як організація, що займається управлінням суспільними справами. Сьогодні сентенція про те, що певна особа чи група осіб «є главою держави» закріплена в конституціях більшості держав Європи і світу. Тому на сьогодні словосполучення «глава держави» набуло загальносвітового значення.

Відновлення української державності припадає на початок 1917-22 роки, при цьому у своєму розвитку українська держава пройшла чотири основні етапи: правління Центральної Ради; гетьманату; Директорії; Радянський період.

На нашу думку, УРСР часів існування СРСР не могла вважатися повноцінною державою, адже не мала прав суверенітету як верховенства у здійсненні зовнішньої та внутрішньої політики незалежно від зовнішніх сил. В даному випадку верховенство (тобто суверенітет) належав виключно Союзу РСР. Саме тому в УРСР до 1990 р., тобто часу прийняття 16 липня Декларації про державний суверенітет України не існувало глави держави. Повноцінна реалізація державного суверенітету і відповідно статусу глави

держави настає з проголошенням незалежності України 24 серпня 1991 р. і підтвердженням його на всеукраїнському референдумі 1 грудня цього ж року.

Сьогодні статус глави держави визначається прийнятою Верховною Радою України 28 червня 1996 року Конституцією України, ст. 102 якої закріпила Президента України виключно як главу держави. Тепер Конституція України діє в редакції змін від 8 грудня 2004 року. Згідно з цією редакцією Конституції України, Президент залишається главою держави, але його повноваження істотно скореговані, а сама система правління набула характеру парламентсько-президентської республіки.

РОЗДІЛ 2

ЗВ'ЯЗОК КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ З ФОРМОЮ ДЕРЖАВИ

2.1. Значення форми правління у закріпленні статусу глави держави

Багато у чому особливості статусу глави держави залежать від існуючої в тій чи іншій країні форми держави.

Виходячи з сучасної теорії держави і права форма держави складається з трьох елементів: форми правління, форми державного устрою та форми політичного режиму.

Загальновідомо: форма правління, як один з елементів форми держави, відповідає на питання: хто або що править у державі. Загалом сучасне державознавство розуміє під формою державного правління «спосіб організації державної влади, який засвідчує взаємозв'язки між вищими органами держави, насамперед між органами законодавчої і виконавчої влади, та особливості статусу глави держави» [8, с. 195].

Сьогодні загальноновизнаним є розуміння форми правління як способу організації державної влади, що засвідчує особливості статусу глави держави. Виходячи з цього можна виділити дві основні форми правління: монархію і республіку.

На сьогодні під монархією розуміється така форма правління, за якої «формально спадкоємний одноосібний глава держави здійснює свої повноваження безстроково і звільняється від юридичної відповідальності перед своїми підданими» [7, с. 114].

На відміну від монархії, де глава держави завжди є невідповідальним, в умовах республіки на нього може покладатися юридична відповідальність. Саме тому під *республікою* слід розуміти таку форму правління, за якої глава держави може нести юридичну відповідальність. На сьогодні є відомими лише дві процедури притягнення республіканського глави держави до юридичної відповідальності: імпічмент та зміщення його з посади за ініціативою парламенту на основі результатів референдуму, який можна визначити як відзив глави держави.

Повноваження президента, його роль і статус у політичному житті тієї чи іншої країни визначаються насамперед відповідними конституційними нормами. Конституція Італії (ст. 87) говорить: "Президент Республіки є Главою Держави..." [27; с. 52]. Аналогічним чином визначений статус президента й у Конституції Угорщини (ст. 29.1): "Главою держави Угорщина є Президент республіки"[28; с. 34]. У конституціях ряду країн спеціально підкреслено, що президент є главою виконавчої влади. Згідно ст. 11.1 Конституції США, "виконавча влада надається Президенту Сполучених Штатів Америки"[30; с. 28]. У тім же дусі сформульована і ст.80 Конституції Мексики: "Здійснення верховної виконавчої влади покладається на особу, іменовану "Президент Мексиканських Сполучених Штатів"[30; с. 53].

У вищезгаданих конституціях США і Мексики прямо не визначено, що президенти цих країн є одночасно і главами урядів, і главами держав. Такий дуалізм статусу президента в даних президентських республіках є явищем,

що як би саме собою розуміється, тим більше, що ні Конституція США, ні Конституція Мексики не передбачають окремої посади глави уряду. У тих же країнах, де поряд з посадою президента існує посада глави уряду, проблема конституційного розмежування їхніх повноважень вирішується по-різному. Конституція Італії є однією з тих сучасних Конституцій, де досить чітко проведений поділ повноважень між президентом і главою уряду. Якщо президент - глава держави, то, у відповідності зі ст. 95, "Голова Ради Міністрів керує загальною політикою уряду і несе за неї відповідальність". Таким чином, конституційне право Італії наділяє виконавчою владою насамперед главу уряду, а не главу держави - президента.

Приблизно так само зважується проблема розмежування повноважень президента і глави уряду в Конституції ФРН. Правда, у конституційному праві Федеративної Республіки Німеччина немає норми про те, що президент - це глава держави; його статус визначений лише в ст. 59.1: "Федеральний президент представляє Федерацію в міжнародно-правових відносинах". У той же час у Конституції ФРН чітко позначений конституційний статус глави уряду - канцлера: "Федеральний уряд складається з Федерального канцлера і федеральних міністрів" (ст. 62) [27; с. 37]. Ця правова норма прямо вказує на те, що президент не є главою виконавчої влади й у такий спосіб не виникає ніякої правової невизначеності в розмежуванні повноважень між главою держави і главою уряду.

У конституціях деяких інших країн ця проблема формально не вирішена. Так, у Конституції Фінляндії сказано, що вища виконавча влада довірена президенту, хоча в дійсності уряд очолює не президент, а прем'єр-міністр [27; с. 68]. Трохи інша за формою правова конструкція міститься в Конституції Австрії. Там у ст. 19.1 сказано: "Вищими органами виконавчої влади є Федеральний президент, федеральні міністри і державні секретарі, а також члени урядів земель". Це визначення не містить розмежування між повноваженнями глави держави - Федерального президента і глави уряду - Федерального канцлера. Подібне розмежування досягається в Конституції

Австрії за рахунок досить докладного перерахування прерогатив Федерального президента, з якого випливає, що він є лише номінальним главою виконавчої влади [27; с. 87].

Подібна невідповідність формального статусу президента його реальному місцеві в політичній системі характерно і для Конституції Індії. У цій Конституції формально самі широкі повноваження належать Президенту Республіки. Зокрема, згідно ст. 53.1, "виконавча влада в Республіці належить Президенту і здійснюється ним або безпосередньо, або через посадових осіб, підлеглих йому і відповідності з даною Конституцією". У реальності більшість своїх повноважень президент здійснює тільки за згодою глави уряду - прем'єр-міністра, що і є посадовою особою в структурі вищих виконавчих органів країни, наділеною найбільшими владними повноваженнями.

Взагалі в тих країнах, де існують президент і прем'єр-міністр, неминуче виникають проблеми співвідношення їхніх повноважень. Навіть у такій стійко правовій державі, як Франція, вони далеко не однозначно вирішені на рівні конституційного права. Конституційна модель V Республіки споконвічно заклала основи для потенційного конфлікту між президентом і головою Ради міністрів. На відміну від, скажемо, Конституції чи Італії Угорщини, у Конституції V Республіки немає окремого положення, яке прямо б визначало президента як главу держави. Правда, це випливає з усього духу Конституції, але спеціальна правова норма як така відсутня. У ст. 9 сказано: "...Президент головує в Раді Міністрів" і в той же час у ст. 21 позначене: "...Прем'єр міністр керує діяльністю Уряду". Такий очевидний дуалізм конструкції французької вищої виконавчої влади в Конституції дає юридичні підстави і президенту, і прем'єр-міністру претендувати на керівництво урядом. Як буде показано нижче, ступінь взаємодії між президентом і прем'єром у керівництві французьким урядом залежить від цілого ряду партійно-політичних факторів, і між главою держави і прем'єр-міністром цілком можливі політичні розбіжності.

Так чи інакше, але в країнах Європи, а також у США, Мексиці і країнах Латинської Америки функції глави держави здійснює одна особа, і його статус у цій якості не викликає ніяких сумнівів. У той же час у деяких країнах, що відносяться до "третього світу", президент формально є одноособовим главою держави, але, крім нього, існує вищий колегіальний орган. Так, в Іраку вища влада до недавніх пір належала Раді Революційного командування, а тодішній лідер Іраку С. Хусейн насамперед був головою цієї Ради, а вже потім президентом країни. У Сирії Х. Асад очолює аналогічний вищий державний орган - Раду Революційного командування і разом з тим він - президент країни. У Туреччині президент є главою держави, але в той же час він є членом Ради національної безпеки. Цьому колегіальному органу, відповідно до Конституції країни, належить право давати висновки за законами, прийнятими парламентом, і в нього, крім президента, входять прем'єр-міністр, міністри оборони, іноземних справ, внутрішніх справ, начальник генштабу турецької армії і командуючі усіма видами збройних сил. Очевидно, що подібні колегіальні органи можуть істотно обмежити одноособовий статус глави держави.

Ще більш він обмежений у такій специфічній моделі державного устрою, що установилася в Ісламській Республіці Іран. У ній верховну владу здійснює вищий релігійний ієрарх, що має титул Керівника Ісламської Республіки Іран. У свою чергу президент Ірану і всі інші органи державної влади, принаймні формально, підлегли Керівнику Республіки.

Слід зазначити і те, що в ряді азіатських і африканських країн уся повнота влади фактично належить керівному органу правлячої партії, що визначає кандидатуру на посаду президента країни, а надалі спрямовує його дії. Подібна ситуація була характерна і для ряду колишніх соціалістичних країн Східної Європи, що заснували в себе посаду президента. Усі принципові рішення з питань внутрішньої і зовнішньої політики приймалися в цих країнах на засіданнях вищих органів комуністичних партій. На чолі партійних органів стояв Генеральний секретар, що до того ж був

президентом країни. Очевидно, що при такій моделі партійно-державної влади рішення, що оформлялися як президентські, попередньо обговорювалися в колі партійного керівництва.

Крім визначення правового статусу президента як глави держави чи як глави вищої виконавчої влади, багато конституцій містять ряд суспільно важливих морально-політичних і громадських зобов'язань, які повинен виконувати президент протягом усього терміну своїх повноважень. Насамперед від нього вимагається, щоб у всіх своїх діях він неухильно дотримувався Конституції й інших законів своєї країни. Так, в Італії при вступі на посаду президент приносить присягу не тільки на вірність Республіці, але і на дотримання Конституції. У тому ж ключі витримані і присяги: президента Португалії ("Клянуся честю... захищати і проводити в життя Конституцію Португальської Республіки"); президента Індії ("...зроблю усе, що в моїх силах, для збереження, захисту й охорони Конституції і закону..."); президента ФРН ("...клянуся...дотримувати й охороняти Основний закон і закони Федерації..."); президента США ("Я урочисто клянуся, що... у повну міру своїх сил буду підтримувати, охороняти і захищати Конституцію США [27; 28; 30].

Попри свою декларативність урочисте зобов'язання при всіх обставинах дотримувати Конституції й інших законів своєї країни має велике суспільно-політичне значення. Це зобов'язання є одним із ключових елементів легітимності всього інституту президентства, невід'ємною умовою довіри народу до глави держави і важливим моральним обмеженням для президента, якщо він постане перед спокусою порушити ті чи інші правові норми [45; с. 12].

Відповідно до конституцій багатьох країн, президент у силу свого посадового статусу зобов'язаний також бути гарантом суверенітету, національної незалежності, територіальній цілісності і безпеки держави. Такі положення закріплені, зокрема, у конституціях Франції, Польщі, Румунії,

Греції. Крім того, Конституція Італії зобов'язує президента представляти національну єдність (ст.87) [30; с. 54].

Конституції деяких країн закріплюють за главою держави роль арбітра між різними силами в державі і суспільстві. По Конституції Франції, "президент забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування публічної влади" (ст. 5). Аналогічну роль відводить главі держави і сучасна Конституція Румунії: "президент ... забезпечує дотримання Конституції і нормальне функціонування публічної влади. З цією метою президент діє як посередник між органами державної влади, а також між державою і суспільством" (ст. 80.2).

Конституційні норми багатьох країн передбачають, що президент у своїй діяльності повинен не захищати інтереси якихось окремих соціальних груп і шарів, а домагатися досягнення блага всього суспільства. У цьому плані характерний офіційний текст присяги, що проголошує президент Фінляндії при своєму вступі на посаду. Він зобов'язується "... докладати усіх зусиль для сприяння успіху народу Фінляндії". Президент Греції також зобов'язується "... захищати права і свободи греків і служити загальним інтересам і прогресу грецького народу". І, нарешті, від президентів очікується, що вони при виконанні своїх службових обов'язків будуть дотримуватися високих етичних норм. Наприклад, президент ФРН зобов'язується при вступі на посаду "... сумлінно виконувати свої обов'язки і дотримуватися справедливості стосовно кожного". У свою чергу президент Австрії клянеться, що він буде "виконувати свої обов'язки, використовуючи всі знання і виходячи з доброї совісті" [27; 28; 30].

Такого роду зобов'язання й офіційно встановлені стандарти діяльності президента спрямовані на всіляке зміцнення авторитету посади глави держави. Як відомо, далеко не завжди президенти у своїй політичній практиці витримують ці зобов'язання і стандарти, і в цих випадках в умовах демократії різні політичні інститути, засоби масової інформації і суспільна думка в цілому піддають їх обґрунтованій критиці. Якщо ж президент,

всупереч узятому на себе зобов'язанню, допускає серйозне порушення конституції чи законодавства, то щодо нього на цілком законних підставах можуть бути застосовані різні санкції, аж до звільнення з посади. Тому цілком виправданими є ті високі суспільно-політичні зобов'язання і морально-етичні норми, дотримання яких вимагає від президента конституційне право багатьох країн.

2.2. Роль форми державного устрою у реалізації статусу глави держави

Другим елементом форми держави є форма державного устрою – територіальна організація влади, що відображає характер взаємовідносин держави в цілому з її складовими частинами.

За формою державного устрою держави поділяються на унітарні та федеративні. При цьому під унітарною слід розуміти державу, територія якої поділена на адміністративно-територіальні одиниці (області, департаменти тощо). У свою чергу унітарна держава є простою (усі адміністративно-територіальні одиниці є рівними в правах та обов'язках) та складною (деякі з адміністративно-територіальних одиниць мають статус територіальної автономії). У тому випадку, коли усі адміністративно-територіальні одиниці мають статус територіальної автономії, ми маємо справу з регіоналістичною державою. Прикладом простої унітарної держави є Франція. Складною унітарною державою є Україна. Регіоналістичними державами є Іспанія, Італія та деякі інші.

Щодо федерації, то під нею розуміється держава, частини якої (суб'єкти федерації) мають статус державних утворень, що до деякої міри володіють правом державного суверенітету (верховенства). На сьогодні федераціями формально є США, РФ, Індія, Бельгія та ін.

У свою чергу форма державного устрою істотно впливає на інститут глави держави. Зокрема централізована форма (унітарна держава)

характеризується більшим впливом центру на адміністративно-територіальні одиниці.

Відповідно до ст. 2 Конституції Україна є унітарною державою, а тому у ній, як і в будь-якій іншій унітарній державі існує єдина система законодавства, єдина система державних органів, єдине громадянство тощо. При цьому, як унітарна держава, Україна є складним її різновидом, а тому одна з її частин має статус територіальної автономії, тобто володіє власним законодавством та власними органами державної влади, має свою символіку тощо. Цією територією є Автономна Республіка Крим. У ст. 2 Конституції зазначено, що територія України в межах існуючого кордону є цілісною та недоторканою. Загалом територія – невід’ємна ознака державності, котрою визначаються просторові межі державної влади. Конституція встановлює, що суверенітет України поширюється на всю її територію. Держава розпоряджається всією територією. Територіальне верховенство – це повнота й незалежність влади держави в межах своєї території.

А втім, використання державою своєї території не повинно бути юридичне необмеженим. Держава зобов’язана розпоряджатися територією тільки в інтересах населення, що проживає на ній.

Із цієї статті випливає також, що державна територія України містить у собі суходіл, надра, води (внутрішні води і територіальне море), повітряний простір над ними. Тобто слід розрізняти суходільну, водну і повітряну територію нашої держави.

Вказані положення поглиблюються в розділі IX Конституції України «Територіальний устрій України». У ст. 132 формулюються його головні засади. Насамперед зазначено, що державна територія є єдиною і цілісною, себто такою, що поєднана спільною системою органів державної влади – законодавчих, виконавчих, судових і контрольно-наглядових. Водночас при її реалізації слід поєднувати централізацію та децентралізацію, що забезпечить поєднання і врахування загальнодержавних і регіональних (місцевих) інтересів. Це також означає, що в майбутньому необхідно чітко

визначитися щодо структурного і функціонального розподілу влади між центром і регіонами.

Вказана стаття проголошує також необхідність забезпечення збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, більшої їх інтеграції, зближення, поступового вирівнювання соціально-економічного життя. Актуальним є і врахування історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій у розбудові територіального устрою України. У ст. 133 Конституції України визначено: систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища й села.

З огляду на це можна стверджувати, що адміністративно-територіальний устрій України є трирівневим: вищий рівень складають Автономна Республіка Крим, області та міста Київ і Севастополь; середній – райони й міста обласного підпорядкування; нижчий – райони в містах, міста районного підпорядкування, селища і села. Принаймні, саме відповідно до таких територіальних одиниць будується система державних органів і система місцевого самоврядування.

Слід також зазначити, що таке детальне перерахування суб'єктів складу України є зовсім не випадковим. Адже включення суб'єкта складу України в цю статтю є правовою основою для використання ним своїх конституційних прав, таких, скажімо, як право на місцеве самоврядування, спеціальне визначення статусу тощо. До того ж аналіз цієї статті дає підстави стверджувати, що Конституція, незважаючи на те, що адміністративно-територіальні одиниці України відрізняються величиною території, чисельністю й густотою проживання, проголошує їхню рівноправність як між собою, так і у відносинах із центральною владою. Вказаному принципіві аж ніяк не суперечить та частина ст. 133 Конституції України, яка стверджує, що міста Київ і Севастополь мають спеціальний статус у складі суб'єктів України. Цей статус має визначатись у майбутньому законом України.

Крім того, специфіка України як складної унітарної держави полягає у тому, що глава держави не однаковим чином впливає на формування органів влади в адміністративно-територіальних одиницях вищого рівня.

Так, виконавча влада в рамках областей зосереджується, згідно ст. 118 Конституції України, в руках місцевих (обласних) державних адміністрацій. При цьому, голова адміністрації призначається президентом за поданням Кабінету Міністрів (ч. IV ст. 118) та несе відповідальність як перед главою держави, так і перед урядом (ч. V ст. 118 Конституції).

На відміну від централізованої, децентралізована форма державно-територіального устрою (регіоналістична держава, федерація, юридична конфедерація та реальна унія) характеризується набагато меншим впливом центральної влади і, насамперед, глави держави на регіони та місцеву владу.

Так, в умовах регіоналістичної держави, що займає проміжне місце між унітарною та федеративною державами, глава держави є дещо обмеженим. Регіоналістична держава, хоча й дозволяє центральним органам втручатися у справи автономних регіонів, але таке втручання здебільшого здійснюється урядом та парламентом, тоді як глава держави може вирішувати лише деякі кадрові та установчі питання. Крім того, в сучасних регіоналістичних державах більшість актів глави держави потребують контрасигнування з боку глави або члена уряду чи парламенту, а тому фактично роль глави держави в питаннях взаємодії центру з автономними регіонами перетворюється лише на низку формальних актів.

Різновидом державоподібного об'єднання є конфедерація, яка, як відомо, може бути юридичною і фактичною. При цьому фактична конфедерація є міждержавним об'єднанням, а юридична конфедерація фактично є федерацією.

Сам термін «конфедерація» складається з двох частин: «con» (в перекладі з латини означає приблизно «спільно», «сумісно» «з») та «foedus» (в перекладі з латини – договір, заснований на довірі). Тому, з точки зору етимології різниці між федерацією та конфедерацією нема.

Саме тому в назві Швейцарії вживається термін «конфедерація», хоча фактично ця країна є федеративною, а її глава – Федеральна Рада є втіленням колегіальної моделі інституту глави держави.

Що ж стосується федерації, то під нею розуміється така складна союзна держава, частини якої (суб'єкти федерації) є державними утвореннями, права яких розширені аж до права суверенітету.

Говорячи ж про інститут глави держави в умовах федерації, слід мати на увазі, що за цієї форми державного устрою формування та функціонування означеного інституту має певні особливості.

Наприклад, в ФРН, де представництво земель здійснюється в рамках Бундесрату, саме голова останнього (ст. 57 Основного Закону) здійснює повноваження глави держави у випадку дострокового звільнення з посади Федерального президента ФРН. І хоча Бундесрат не бере участь у проведенні виборів президента, але, з іншого боку, відповідно до ст. 55 Федеральний президент обирається Федеральними Зборами, які складаються як з членів Бундестагу, так і з народних представників земель.

Зрозуміло, що коло повноважень федерального президента ФРН стосовно земель є дещо обмеженим, а деякі з них він реалізує лише за умови контрасигнування його актів Федеральним Канцлером або відповідним міністром, але інші федерації надають своїм главам держави набагато більше повноважень.

В США вплив штатів на президента країни розпочинається ще у процесі його обрання. Зокрема легіслатура кожного штату встановлює порядок призначення виборщиків, які потім, відповідно до розділу 1 ст. II та XII поправки до Конституції США, беруть потім участь у виборах президента та віце-президента США. Загальна виборча кампанія практично являє собою кампанію для отримання більшості голосів у 50 штатах для того, щоб набрати більшість голосів виборщиків від штатів (і округу Колумбія). Перевага цієї системи полягає в тому, що участь у цих змаганнях за принципом «переможець отримує все» підкреслює федеративний характер

держави і змушує кандидатів будувати свою кампанію в географічному розрізі, а не тільки в розрізі блоків голосів населення з урахуванням його демографічних параметрів. Інша перевага полягає в тому, що при отриманні близької кількості голосів виборщиків за кандидатів перерахунок голосів виборців відбувається тільки в тих штатах, де за кандидатів була віддана близька кількість голосів, і тому немає потреби порушувати питання про перерахування голосів за виборчими бюлетенями по всій країні. Тому у 2000 році вирішальний перерахунок голосів проводився лише у Флориді, а не на всіх виборчих дільницях країни. Недолік колегії виборщиків полягає в тому, що історично невеликі штати мають перевагу з точки зору представництва на основі кількості виборщиків, встановлених для цих штатів, що дає голосам цих виборщиків більшу вагу у порівнянні з голосами виборщиків від великих штатів. Однак оскільки великі штати віддають усі свої голоси за того чи іншого кандидата, кандидатам доцільно концентрувати практично всі свої зусилля на передвиборчій боротьбі в 12 великих штатах, ігноруючи інші штати, особливо ті, в яких вони мають значну перевагу чи суттєво поступаються своїм конкурентам.

З іншого боку, після свого обрання, президент США починає впливати на штати. Як головнокомандувач армії та флоту США та призначений на дійсну службу міліції окремих штатів, він повинен гарантувати кожному штату республіканську форму правління та захищати кожен з них від вторгнення, а також, за зверненням легіслатури чи органу виконавчої влади (коли легіслатура не була скликана) – від актів масового безладдя, що супроводжується насильством (розділ 2 ст. II та розділ 4 ст. IV).

Федеративна форма державного устрою (так само, як і президентська система правління), яка існує в США, була запозичена багатьма країнами світу і, перш за все, країнами Латинської Америки.

Досить цікавою є специфіка федеративного державного устрою в Росії. Зрозуміло, що в РФ на сьогодні спостерігається підлегле становище органів виконавчої влади щодо глави держави, а постанови Уряду РФ можна

відмінити відповідним Указом Президента (ч. 3 ст. 115 Конституції). В силу ж того, що уряд в РФ здійснює федеральну виконавчу владу на території усієї федерації, то виконавчі структури суб'єктів РФ займають щодо нього підлегле становище. Саме тому, на нашу думку, діяльність виконавчих органів та президентів чи губернаторів в РФ не повинна суперечити актам Президента РФ.

Аналізуючи вплив Президента РФ на органи представницької (законодавчої) влади суб'єктів РФ в результаті видання ними нормативно-правових актів, що суперечать Конституції РФ та федеральному законодавству, слід мати на увазі, що, відповідно до ч. 5 ст. 76 Конституції РФ закони та інші нормативно-правові акти суб'єктів РФ не можуть суперечити федеральним законам, а тому президент, як гарант Конституції, має право уживати будь-яких заходів, необхідних для того, щоб законодавчі акти суб'єктів федерації не суперечили існуючому, зокрема, звернутися до Конституційного Суду РФ.

Щодо взаємовідносин між представницьким органом суб'єкта РФ та Президентом РФ при наданні громадянину РФ повноважень вищої посадової особи суб'єкта РФ, то тут вплив глави держави є практично необмеженим.

Річ у тому, що 22 вересня 1999 року Державна Дума РФ прийняла Федеральний закон № 184-ФЗ «Про загальні принципи організації законодавчих (представницьких) та виконавчих органів державної влади суб'єктів Російської Федерації», п. 1 ст. 18 якого передбачала, що вища посадова особа суб'єкта РФ (керівник вищого виконавчого органу державної влади РФ) обирається громадянами Російської Федерації, що проживають на території суб'єкта РФ.

Однак, 11 грудня 2004 року до цього закону були внесені зміни, згідно яких «громадянин Російської Федерації наділяється повноваженнями вищої посадової особи суб'єкта Російської Федерації (керівника вищого виконавчого органу державної влади суб'єкта Російської Федерації) за

поданням Президента Російської Федерації законодавчим (представницьким) органом державної влади суб'єкта Російської Федерації» [].

Як ми бачимо, на сьогодні керівників суб'єктів РФ вибирають не пересічні громадяни РФ, а фактично вибирає Президент РФ. Щодо «законодавчого (представницького) органу суб'єкта РФ», то він лише «наділяє повноваженнями» ту особу, яка вибирається главою російської держави у якості керівника суб'єкта РФ.

Якщо ж представницький орган абсолютно і остаточно відмовляється «наділити повноваженнями» вибрану Президентом РФ особу, то глава держави, згідно ч. IV п. 4.1 ст. 9 зазначеного Закону, має право розпустити такий орган [15, с. 235].

І, нарешті, глава російської держави істотно може впливати на дострокове припинення повноважень вищої посадової особи суб'єкта РФ, достроково звільняючи її з посади (ст. 19 Закону № 184-ФЗ). І якщо п. «б» ч. 1 означеної статті і припускає, що президент звільняє таку особу у випадку вираження йому недовіри законодавчим (представницьким) органом державної влади зазначеного суб'єкта федерації, то п. «г» взагалі передбачає формулу: «у зв'язку із втратою довіри Президент РФ, за неналежне виконання своїх обов'язків» тощо. Саме на підставі цього пункту було звільнено з посади другого мера Москви Ю. Лужкова, котрий очолював столицю Росії з 1992 року.

Отже, як ми бачимо, фактично на усій території Росії спостерігається всевладдя Президента РФ.

Загалом конституційно-правовий інститут федерального втручання являє собою систему узгоджених норм конституційного та інших галузей права, що, відповідно, визначають: 1) підстави, необхідні і достатні для здійснення федерального втручання; 2) державні органи, правомочні здійснювати запровадження федерального втручання; 3) процедуру і порядок запровадження; 4) часові та просторові межі дії; 5) зміни в розгалуженні предметів ведення та повноважень між федеральними органами державної

влади та органами влади суб'єктів федерації, що запроваджуються на період дії прокламації про федеральне втручання; б) інші зміни, що вносяться до системи суспільних відносин на зазначений період.

Зрозуміло, що серед заходів надзвичайного характеру, відомих у сучасному конституційному праві, інститут федерального втручання у справи суб'єктів федерації відіграє досить істотну роль. Цей інститут входить до загальної системи правових норм, створюючи свою власну ієрархію актів конституційного та звичайного законодавства, пов'язаних з рішеннями органів конституційної юстиції, правовими звичаями, політико-правовою культурою тощо. Лише разом з механізмами, порядком, метою та практикою використання цього інституту шляхом його комплексного аналізу можна оцінити міцно пов'язану з ним ступінь демократичності політичного режиму тієї чи іншої країни у певний історичний відрізок часу. І хоча цей інститут пропонується як інструмент управління, стабілізації та зміцнення федеративної держави, але він може викликати й зворотну відцентрову реакцію у суб'єктів федерації та відповідну деформацію політичного режиму.

Таким чином, в умовах централізованої форми державного устрою (унітарна держава, Російська Федерація), глава держави здійснює прямий вплив на формування та функціонування органів місцевого управління та самоврядування. Водночас децентралізована форма (регіоналістична держава, федерація, юридична конфедерація) залишає главі держави лише можливість опосередкованого впливу.

2.3. Взаємовплив політичного режиму та правового статусу глави держави

Третім елементом форми держави є політичний режим. На сьогодні існує декілька проблем щодо характеристики цієї категорії.

Перша з них полягає у тому, що не існує якогось загальноприйнятого розуміння політичного режиму. Але умовно у ньому можна виділити три компоненти.

Перший компонент, що складає зміст цієї категорії, це спосіб взаємодії держави, суспільства і громадянина. Саме цей компонент визначає права і свободи особи, пріоритетний тип її політико-правової культури, поведінки, свідомості і менталітету. При цьому його сутність визначається тим, що в державі є пріоритетного – права держави, права суспільства чи права громадянина, що з переліку прав, закріплених у Загальній декларації прав людини 1948 року, держава визнає, гарантує або обмежує.

Другий компонент політичного режиму має декілька вимірів, обумовлених рівнем і якістю соціально-економічного розвитку суспільства, принципом поділу влади, способом формування органів державної влади, статусами партійної системи, політичної опозиції, ЗМІ, армії, поліції, церкви тощо.

Третій компонент передбачає систему методів здійснення державної влади, способи врегулювання і розв'язання соціальних, політичних і правових конфліктів.

Утім більшість державознавців здебільшого віддають перевагу останньому компоненту і наголошують на тому, що політичний режим є сукупністю «способів і методів здійснення політичної влади» [63, с. 268].

Другою проблемою є те, що сьогодні не існує універсальної класифікації політичних режимів. Не вдаючись у глибокий аналіз зазначимо, що слід розрізняти демократичні, тоталітарні та авторитарні соціально-політичні і державно-політичні режими [46].

Щодо демократичного режиму, то під *демократією* слід розуміти таку форму організації і здійснення належної народу політичної влади, що заснована на рівноправній участі громадян у формуванні органів держави і контролі над їхньою діяльністю. Це відповідає визначенню демократії як

«правління народу, з народу і для народу», котре поетично сформулював XVI президент США А. Лінкольн.

Щодо демократичного державно-політичного режиму, то можна виділити його два різновиди: ліберально-демократичний та соціал-демократичний.

Зазначені режими відповідають двом різновидам посттрадиційного суспільства: демократії свободи та демократії рівності. Ліберально-демократичний режим відповідає демократії свободи, яка полягає у ринковій та іншій змагальності людей, котра неминуче веде суспільство до нерівних результатів, до успіху найбільш затягих. Щодо соціал-демократичного режиму, то він іде шляхом демократії рівності, обмежуючи вільну змагальність та нівелюючи відмінність нерівних за природою людей. Фактично, це означає, що соціал-демократичний режим вимагає соціально-орієнтовану економіку на протигагу абсолютизовано вільному ринку (який більше притаманний ліберально-демократичному режиму).

Тоталітарний же режим характеризується абсолютним контролем держави над всіма сферами суспільного життя, абсолютною покорою людини політичній владі та пануючій ідеології.

Щодо тоталітарних соціально-політичних режимів, то їхньою характерною рисою є наявність занадто впливової ідеології – системи ідей, тісно пов'язаних з інтересами пануючого суб'єкта. Фактично саме за ідеологічним забарвленням виділяються три види соціально-політичного режиму: соціально-класовий тоталітарний режим, національно-расовий тоталітарний режим та релігійно-тоталітарний режим.

При цьому, соціально-класовий тоталітаризм, спираючись на соціально-класову ідеологію (комунізм), шукає ворогів серед інших класів. Зокрема, такий режим існував в СРСР, де головними класами вважалися пролетаріат і, частково, найбідніше селянство, а переслідувалися представники дворянства, заможного селянства і, частково, інтелігенції. Щодо національно-расового тоталітаризму, то він спирався на національно-

расову ідеологію (радикальний консерватизм), а ворогів шукав серед інших націй. Зокрема, такий режим існував у Третьюму Рейху, де головною нацією-расою були німці-арійці та «братерські» їм народи (британці, шведи та ін.), а також індійці та іранці (як прямі «нащадки» стародавніх аріїв). Водночас переслідувалися представники інших націй-рас: євреї, цигани і, почасти, слов'яни. Що ж стосується релігійного тоталітаризму, то він спирається на релігійну ідеологію (радикальний консерватизм) і переслідує будь-яку її критику. Як приклад, можна згадати смертний вирок, винесений Хомейні поету Салману Рушді за його пасквіль «Сатанинські вірші».

Проміжне становище між демократичним та тоталітарним режимом займає авторитарний політичний режим. *Авторитаризм* визначається як державний режим, у якому державна влада здійснюється конкретною особою (класом, партією, елітною групою тощо) за мінімальною участю народу [66, с. 128].

На сьогодні не існує загальноприйнятої класифікації авторитарних режимів. Проте виділяються такі режими як військова хунта, диктаторські режими тощо.

З точки зору соціально-політичного режиму авторитаризм може існувати у вигляді демократично-авторитарного режиму, широко-консенсусного авторитарного режиму, обмежено-консенсусного авторитарного режиму та псевдо-консенсусного авторитарного режиму.

Так, в умовах псевдо-консенсусного авторитаризму правлячу верхівку не підтримує не лише більшість населення країни, а й більша частина елітарних верств (Заїр в період диктатури С. С. Мобуту). За обмежено-консенсусного авторитаризму елітарні верстви утворюють єдину правлячу верхівку, яка, утім, не користується підтримкою народних мас, але між народом та елітою існує часткова злагода (Чилі доби А. Піночета). В умовах же широко-консенсусного авторитаризму суспільство об'єднується навколо владної верхівки (Республіка Корея доби Пак Чжон Хі). І, нарешті, демократично-авторитарний режим виникає там, де правлячі групи, навіть

програючи у політичній (виборчій) боротьбі, домагаються – так чи інакше – компромісу і залишаються на політичній арені.

Щодо авторитарного державно-політичного режиму, то за метою встановлення він поділяється на модернізаційно-авторитарний, стабілізаційно-авторитарний та тиранічно-авторитарний [59, с. 213].

Метою модернізаційно-авторитарного державно-політичного режиму є проведення політико-правової та соціально-економічної модернізації країни (Чилі під час реформ Е. Біхі доби диктатури А. Піночета). Мета ж тиранічного авторитаризму полягає у задоволенні власних потреб лідера або правлячої верхівки (ЦАР в період імперії Ж. Б. Бокасса). І, нарешті, метою стабілізаційно-авторитарного режиму полягає у стабілізації ситуації або підтримці існуючого становища в країні. Прикладом останнього можна вважати Францію доби становлення П'ятої Республіки Ш. де Голля, який надзвичайними заходами стабілізував ситуацію в країні..

Аналіз політичних режимів дозволяє нам стверджувати, що головна відмінність статусу глави держави перш за все простежується саме в рамках демократичного, авторитарного і тоталітарного режимів [46].

Так, в умовах демократичного режиму глава держави повинен відповідати за свою політику (якщо він не є монархом). Наприклад, усім відомо, що четвертий президент П'ятої Французької Республіки Ф. Міттеран піддавався критиці за усе, чого він не зробив (не зменшив дефіцит торгівельного балансу, не подолав інфляцію, віддавав перевагу Європі, а не Франції у деяких зовнішньополітичних питаннях тощо) і при цьому забувалося, що він запровадив (39-годинний робочий тиждень, пенсійний вік у 60 років, податки на великі маєтки тощо).

В умовах же тоталітарних режимів, які опираються на моністичну (єдину, таку, що не передбачає плюралізму) ідеологію, домінує головний носій цієї ідеології (здебільшого ним є лідер правлячої партії або релігійний лідер). При цьому, абсолютна більшість тоталітарних режимів нівелює роль глави держави, а з державних посад зазвичай віддає перевагу главі уряду.

Так, найбільш відомими на сьогодні є тоталітарні режими в СРСР доби «культу особи» Й. Сталіна (1934–1953 рр.), КНР в період «реформ» Мао Цзедуна (1959–1976 рр.), Німеччина доби фюрерства А. Гітлера (1934–1945 рр.), Італія в період прем'єрства Б. Муссоліні (1922–1943 рр.), Іран доби аятоли Хомейні (1979–1989 рр.).

В умовах тоталітарного режиму влада опирається на моністичну ідеологію, а тому в таких країнах в системі влади домінує головний носій такої ідеології (здебільшого ним є лідер правлячої партії або релігійний лідер). При цьому абсолютна більшість авторитарних режимів нівелює роль глави держави, а з державних посад здебільшого віддає перевагу главі уряду. Так, найбільш відомими на сьогодні тоталітарними режимами є СРСР доби «культу особи» Й. Сталіна (формальним главою держави був М. Калінін, який нічого не вирішував в питаннях державної політики), КНР в період «великого стрибка» та «культурної революції» Мао Цзедуна (головою КНР був Лю Шаоці, який практично весь час виконання своїх повноважень знаходився під арештом), Італія в період прем'єрства Б. Муссоліні (главою держави був король Віктор Еммануїл III, який нічого не вирішував в питаннях внутрішньої та зовнішньої політики), Німеччина доби фюрерства А. Гітлера (взагалі ліквідував пост глави держави), Іран доби аятоли Р. М. Хомейні (без особливих проблем зняв з посади першого президента Ірану А. Банісадра).

Отже, саме політичний режим визначає реальне місце та роль глави держави в реалізації державної влади. І якщо в умовах демократичного режиму, глава держави виконує свою роль суто в рамках конституції та законів країни, то авторитарний і тоталітарний режим надає йому колосальні можливості впливати на стан справ у державі. Водночас такий недемократичний режими як взагалі усуває главу держави від впливу на національну політико-правову систему [46].

Висновки до Розділу 2

Таким чином, форма держави та конституційно-правового статусу глави держави є взаємопов'язаними. Багато у чому особливості статусу глави держави залежать від існуючої в тій чи іншій країні форми держави. Виходячи з сучасної теорії держави і права форма держави складається з трьох елементів: форми правління, форми державного устрою та форми політичного режиму. При цьому, під формою правління слід розуміти спосіб організації державної влади, який засвідчує наявність або відсутність юридичної відповідальності глави держави перед своїми підданими чи громадянами. Існує дві основні форми правління: монархія та республіка. При цьому монархія – це така форма правління, за якої передбачається настання юридичної відповідальності для глави держави, а під республікою слід розуміти таку форму правління, за якої глава держави може нести юридичну відповідальність.

Що ж до форми державного устрою, то в умовах централізованої форми державного устрою (унітарна держава, Російська Федерація), глава держави здійснює прямий вплив на формування та функціонування органів місцевого управління та самоврядування. Водночас децентралізована форма (регіоналістична держава, федерація, юридична конфедерація) залишає главі держави лише можливість опосередкованого впливу.

Реальне місце та роль глави держави в реалізації державної влади визначає політичний режим. Якщо в умовах демократичного режиму, глава держави виконує свою роль суто в рамках конституції та законів країни, то авторитарний і тоталітарний режим надає йому колосальні можливості впливати на стан справ у державі. Водночас такий недемократичний режим як взагалі усуває главу держави від впливу на національну політико-правову систему.

РОЗДІЛ 3. КОНСТИТУЦІНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРЕЗИДЕНТА України

3.1. Засади конституційно-правового статусу глави держави в Україні

Відповідно до ст. 102 Конституції України Президент України є главою держави і виступає від імені держави.

З урахуванням положення зазначеної статті та визначення глави держави, поняття українського глави держави повинно ґрунтуватися на таких його рисах: *по-перше*, Президент України є одноосібним органом держави, тобто сам виконує об'єктивно властиві йому повноваження, не поділяючи їх з іншими органами чи особами; *по-друге*, Президент України отримує свою владу шляхом загальних прямих виборів; *по-третьє*, акти Президента України здебільшого не потребують затвердження іншими органами та особами, хоча в ряді випадків передбачають контрасигнування. Таким чином, можна резюмувати, що *Президент України як глава держави – це вищий одноособовий виборний державний орган, що є представником держави всередині країни та за її межами*.

Сучасний стан конституційно-правового статусу Президента України встановлюється нормами Конституції України, які визначають місце та роль Президента України в системі органів державної влади та його взаємовідносини з іншими органами державної влади (структурний аспект конституційно-правового статусу); закріплюють порядок заміщення поста Президента України (організаційний аспект конституційно-правового статусу); передбачають конституційно-правову відповідальність за державну зраду та інші злочини; визначають функції та повноваження Президента України (функціональний аспект конституційно-правового статусу).

Так, *організаційний статус* глави держави, тобто порядок обрання Президента України визначається Конституцією України (ст. 103) та Законом

України «Про вибори Президента України» в редакції Закону від 18 березня 2004 року.

Президент України обирається безпосередньо виборцями. Такий спосіб обрання президента, як правило, використовується в державах з президентськими та квазіпрезидентськими формами правління, де реалізується модель «жорсткого» розподілу влад.

Згідно з Конституцією України вибори президента здійснюються на основі загальних принципів виборчого права України – вільних виборів, загального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Конституція України встановлює додаткові, порівняно з виборами народних депутатів чи місцевими виборами, обмеження щодо пасивного виборчого права громадян при виборах президента:

- *по-перше*, підвищується віковий ценз (з 18 при місцевих виборах та 21 року при виборах народних депутатів України до 35 років при виборах президента). Це обумовлено тим, що діяльність глави держави потребує значного життєвого та політичного досвіду, належного освітнього рівня, здатності до вирішення складних політичних, правових, економічних та соціальних проблем, а це, у свою чергу, досягається з відповідним віком;
- *по-друге*, при виборах президента встановлюється ценз осілості – десять останніх перед днем виборів років проживання в Україні. Це обмеження обумовлене тим, що глава держави має бути досить добре обізнаний з різними аспектами суспільного життя країни, його мають добре знати виборці;
- *по-третьє*, встановлюється заборона одній і тій самій особі обиратися президентом більше ніж два строки підряд. Обрання на третій чи четвертий строк також можливе, але лише після перерви.

Окрім конституційних цензів, Законом про вибори Президента України фактично встановлюється й додатковий майновий ценз, адже, згідно ч. 1

ст. 49 Закону про вибори 1999 року кожен кандидат на пост Президента України повинен у безготівковому порядку внести грошову заставу на спеціальний рахунок ЦВК України у розмірі 2 млн. 500 тис. грн. При цьому, якщо такий кандидат не був обраний, то застава йому не повертається (ч. 3 ст. 49 Закону про вибори Президента України») [27]. Фактично таке положення означає, що стати Президентом України може або заможна людина, котра спроможна заплатити 2 млн. 500 тис. грн., або людина, що завідома стає залежною від заможних верств населення, які не лише фінансуватимуть її виборчу кампанію, а й після завершення останньої можуть зажадати певних «дивідендів» та пільг від перемоги.

На нашу думку, положення про грошову заставу фактично нівелює ст. 103 Конституції України, яка, поміж іншим, не визначає, що Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом 10 останніх перед днем виборів років, володіє державною мовою *та має можливість сплатити грошову заставу у розмірі 500 тис. грн.*

І хоча 30 січня 2002 року Конституційний суд України своїм рішенням з аналогічної справи № 2-рп/2002, заперечив ототожнення грошової застави та майнового цензу, наголосивши, що «грошова застава використовується у світовій практиці не як майновий ценз, а як одна з умов реєстрації кандидатів для участі у виборах. Виборчий ценз є кваліфікаційною умовою щодо наявності виборчого права, а виборча застава – лише умовою реєстрації кандидата у депутати, проте, на нашу думку, положення про грошову заставу усе ж таки є дискримінаційним, оскільки сплатити її може тільки людина матеріально забезпечена.

Зрозуміло, що положення Закону про грошову заставу потребує корегування, адже значна кількість громадян України не в змозі її сплатити і не може реалізувати своє право бути обраним Президентом України. Якщо ж і встановлювати ценз, то він повинен бути не майновим, а інтелектуальним,

що є більш притаманним для постіндустріальної цивілізації сьогодення і майбутнього.

Вибори президента можуть бути черговими, позачерговими (достроковими) і повторними.

Чергові виборі призначаються Верховною Радою на останню неділю жовтня п'ятого року повноважень президента.

Результати виборів президента встановлює Центральна виборча комісія на підставі протоколів територіальних виборчих комісій не пізніше, як у п'ятиденний строк після дня виборів. Обраним президентом вважається кандидат, який одержав на виборах більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні.

Повідомлення про результати виборів президента публікується Центральною виборчою комісією не пізніше, як на третій день після підписання протоколу про результати виборів.

Строк повноважень президента – п'ять років. Новообраний президент вступає на пост не пізніше, ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складення присяги народів на урочистому засіданні Верховної Ради. Урочиста церемонія вступу на пост глави держави отримала назву інаугурація.

За загальним правилом президент як глава держави не несе політичної або юридичної відповідальності за свої дії. Юридична невідповідальність гарантується інститутом недоторканності, а політична – інститутом контрасигнатури, під чим розуміють скріплення акту президента підписом прем'єр-міністра та міністра, відповідального за акт та його виконання. Проте, в особливих випадках президент підлягає відповідальності, що передбачено ст. 111 Конституції України – він може бути усунутий з поста Верховною Радою в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Інститут імпічменту виступає надійною гарантією проти зловживання владою та порушення главою держави конституцій-законів держави.

3.2. Функції Президента України

Ядро конституційно-правового статусу президента (його функціональний аспект) становлять норми Конституції України, які визначають функції глави держави. Зміст же функцій глави держави складають його повноваження. Так, стосовно *правотворчої* функції можна сказати, що глава держави, реалізуючи її, може як брати участь у законотворчому процесі, так і видавати власні нормативно-правові акти, а також оголошувати референдум і відмінити урядові акти.

Хоча конституції різних країн найчастіше і наділяють главу держави дуже широкою компетенцією, реальний обсяг його повноважень на практиці залежить від особливостей функціонування державного механізму і конкретної політичної ситуації, обумовленої співвідношенням сил усередині країни. Глава держави звичайно втілює національну єдність, наступність державної влади, що знаходить конкретний прояв у його різних повноваженнях. Глава держави також проголошується гарантом національної незалежності і територіальної цілісності, а часом (Греція, Росія, Франція, Казахстан) і своєрідним арбітром, що координує діяльність державних органів.

У деяких конституціях про зазначену роль глави держави говориться дуже скупко і лаконічно. Так, у конституції Італії (ст. 87) лише відзначається, що "Президент Республіки є Главою держави і представляє національну єдність". Ряд конституцій містять більш розгорнуті формулювання. У конституції Румунії 1991 р., наприклад, говориться про те, що президент "представляє румунську державу і є гарантом національної незалежності, єдності і територіальної цілісності країни", "стежить за дотриманням Конституції і належним функціонуванням публічної влади" і в цих цілях може "здійснювати функцію посередництва між владою держави, а також між державою і суспільством" (п. 1,2 ст. 80) [28; с. 109]. Відповідно до

Конституції РФ президент "є гарантом Конституції Російської Федерації, прав і свобод людини і громадянина", у встановленому Конституцією порядку "уживає заходів по охороні суверенітету Російської Федерації, її незалежності і державної цілісності, забезпечує погоджене функціонування і взаємодію органів державної влади" (п. 2 ст. 80) [28; с. 123].

Будучи верховним представником нації, глава держави головує на урочистих церемоніях, виступає з офіційними звертаннями, посланнями до нації, діє від імені країни на міжнародній арені. Подібні представницькі функції найчастіше реалізуються главою держави самостійно, оскільки вони мають у значній мірі особистісний характер.

З представницькими функціями тісно зв'язані зовнішньополітичні повноваження глави держави, що конституціями різних країн можуть регулюватися по-різному. Так, конституція Франції 1958 р. (а по її зразку й основні закони франкомовних країн Африки) дуже детально регулює зовнішньополітичні повноваження президента. У конституціях же латиноамериканських держав ці функції лише згадуються. У країнах-членах Співдружності повноваження глави держави в сфері зовнішньої політики звичайно взагалі не обмовляються. Це, зокрема, пояснюється впливом британської конституційно-правової доктрини, що відносить функції керування зовнішньою політикою до традиційних повноважень корони. Зазначені розходження на практиці не мають вирішальної ролі, оскільки ступінь самостійності глави держави в здійсненні зовнішньополітичних функцій визначається, насамперед, формою правління, практикою функціонування державного механізму в конкретній країні [57; с. 241].

У США президент традиційно наділений в розглядуваній сфері дуже значними повноваженнями, що ґрунтуються не стільки на тексті конституції, скільки на рішеннях Верховного суду, доктрині "зовнішнього суверенітету". Останній на відміну від внутрішнього суверенітету не є похідним від передачі повноважень з боку штатів, а випливає із самого акта утворення федерації. У країнах з парламентарними формами правління реальна

зовнішньополітична прерогатива глави держави звичайно зводиться лише до формального представництва країни в міжнародних відносинах.

Форма правління впливає і на здійснення главою держави повноважень у сфері державного управління, найважливішим з яких є його участь у формуванні і діяльності уряду. У парламентарних країнах глава держави найчастіше може призначити лише такий уряд, що має у своєму розпорядженні підтримку парламентської більшості. Посаду прем'єр-міністра тут найчастіше автоматично займає лідер партії (блоку партій), що перемогла на парламентських виборах. Даний процес, як правило, детально регулюється новітніми конституціями. По конституції Болгарії 1991 р. президент "після консультації з парламентськими групами доручає кандидату в міністри-голови (у прем'єр-міністри), на якого вкаже найбільша по чисельності парламентська група, сформувати уряд" (п. 1 ст. 99) [28; с. 141].

Ступінь можливої самостійності глави парламентарної держави при формуванні уряду багато в чому залежить від партійної системи. В умовах двопартійної системи у Великобританії монарх практично лише ратифікує вибір, зроблений спочатку відповідною політичною партією, що обрала свого лідера, а потім - виборцями, що проголосували на виборах за ту чи іншу партію. У країнах з багатопартійними системами (Бельгія, Данія, Нідерланди) роль глави держави у формуванні уряду, як правило, набагато вагоміша. Останній, перш ніж призначити главу уряду, звичайно проводить консультації з лідерами політичних партій і головами палат, маючи, таким чином, деяку можливість політичного маневру.

У країнах з парламентарними формами правління глава держави часом може впливати на процес формування уряду. Так, у Німеччині президент вправі виразити сумнів федеральному канцлеру щодо тієї чи іншої кандидатури на посаду міністра. Якщо заперечення президента достатньо серйозні, він їх може навіть висловити привселюдно.

Глава держави в президентських республіках, виступаючи, як правило, одноособовим носієм виконавчої влади і главою уряду, самостійно призначає

і зміщає членів кабінету, визначає його політику і структуру. У напівпрезидентських республіках право глави держави на призначення міністрів і керівництво роботою уряду має більш обмежений характер, оскільки уряд формується з урахуванням розміщення партійних сил у парламенті, а його главою є не президент, а прем'єр-міністр. Ступінь впливу президента на формування і діяльність уряду багато в чому визначається збігом чи розбіжністю президентської і парламентської більшості. У випадку, якщо президент і парламентська більшість належать до однієї партії (блоку партій), перший, будучи її лідером, формує уряд з числа членів цієї партії, підбираючи кандидатури на міністерські посади переважно за своїм розсудом. Якщо ж більшість у парламенті належить опозиції президенту, то він "зобов'язаний надати прем'єр-міністру значну волю в підборі своїх міністрів" [53; с. 141].

В уряді Ж. Ширака, сформованому в 1986 р. опозиційними французькому президенту Ф. Міттерану партіями, останній реально впливав лише на підбор кандидатур на посади міністрів закордонних справ і оборони (з обліком тих значних повноважень, що надані главі держави в зазначених областях). Аналогічно і в Польщі, де дуже яскраво виражені риси напівпрезидентської республіки, президент зберігає за собою право призначати міністрів закордонних справ, внутрішніх справ і оборони.

Як вища посадова особа адміністрації глава держави робить призначення (у парламентарних країнах за порадою уряду) і на найважливіші посади в державному апараті. В Індії президент призначає губернаторів штатів, головного комісара по виборах, спеціального чиновника по справах відсталих каст і племен, членів комісії з офіційної мови, фінансової комісії і т.д.

Глава держави звичайно є головнокомандуючим збройними силами, головує в різних радах і комітетах оборони. У країнах, де глава держави є реальним носієм виконавчої влади, він відіграє вирішальну роль у керівництві збройними силами. У президентських республіках його

відповідні рішення звичайно автоматично дублюються наказами міністра оборони. В умовах напівпрезидентських республік президент, будучи верховним головнокомандуючим, найчастіше не має одноособові повноваження по керівництву збройними силами. Тут показова ст. 21 конституції Франції 1958 р., у якій говориться, що відповідальність за національну оборону несе прем'єр-міністр [30; с. 41].

У країнах з парламентарними формами правління, де глава держави повинен діяти відповідно до рекомендацій уряду і його глави, формальне оголошення монарха чи президента верховним головнокомандуючим не означає його дійсного керівництва збройними силами, оскільки ці функції фактично виконують прем'єр-міністр і міністр оборони. Дуже типовим для парламентарних держав є положення ст. 45 конституції Греції 1975 р., відповідно до якої "Президент Республіки очолює Національні Збройні сили, командування якими здійснюється Урядом відповідно до закону"[27; с. 161] .

В окремих парламентарних країнах глава держави практично не має ніяких конституційних повноважень по керівництву армією. Основний закон ФРН 1949 р., наприклад, нічого не говорить про повноваження президента як головнокомандуючого збройними силами, наділяючи "правом видання наказів і правом командування збройними силами" федерального міністра оборони (ст. 65 "а").

До найважливіших повноважень глави держави відносяться функції, зв'язані з діяльністю парламенту (призначення дати парламентських виборів, відкриття і закриття парламентських сесій, скликання і розпуск парламенту), а також із самим законодавчим процесом (право законодавчої ініціативи, право відкладеного вето, право промудрації законів, право прийняття нормативних актів, що мають силу закону). Право розпуску парламенту звичайно надається главі держави в країнах зі змішаними і парламентарними формами правління. У парламентарних країнах подібний крок глава держави, як правило, може зробити лише за рекомендацією уряду. У конституції

Японії говориться, що імператор здійснює розпуск нижньої палати парламенту лише "за порадою і зі схвалення кабінету" (ст. 7) [30; с. 174].

У напівпрезидентських республіках і дуалістичних монархіях глава держави може здійснювати дане повноваження і зі своєї ініціативи. В Франції при ухваленні подібного рішення президент повинний лише проконсультуватися з прем'єр-міністром і головами палат парламенту, причому в конституції нічого не говориться про обов'язковість думки останніх для глави держави. Президент Фінляндії може розпустити парламент як за порадою уряду, так і за власною ініціативою, але за згодою уряду. У політичній практиці Фінляндії мали місце випадки, коли через незгоду кабінету на розпуск парламенту президент звільняв уряд у відставку й утворював такий кабінет, що був згодний з розпуском парламенту [46].

Оскільки право розпуску парламенту - дуже дієвий засіб впливу виконавчої влади на законодавчу, сучасні конституції звичайно передбачають ряд його обмеження з метою додання політичній системі більш збалансованого характеру, установлюючи вичерпний ряд умов, що дозволяють главі держави розпустити парламент чи навпаки, що забороняють йому це зробити.

Одним з найбільш розповсюджених підстав для розпуску парламенту главою держави є тривала неможливість формування уряду через позицію парламенту. Так, конституція Іспанії 1978 р. передбачає, що якщо після закінчення двомісячного терміну з часу першого голосування про призначення голови уряду жоден з кандидатів не одержить вотуму довіри конгресу, король розпускає обидві палати і призначає нові вибори за згодою голови конгресу (п. 5 ст. 99). Президент Угорщини вправі розпустити Державні збори у випадку, якщо Державні збори одного скликання протягом 12 місяців щонайменше чотири рази винесли вотум недовіри Раді міністрів. По Конституції РФ президент може розпустити Державну Думу у випадку триразового відхилення представлених главою держави кандидатур голови

уряду (п. 4 ст.111), а також при повторному вираженні нею недовіри уряду протягом трьох місяців (п. 3 ст. 117) [28].

До дуже розповсюджених обмежень відноситься заборона розпуску парламенту протягом визначеного терміну до чи після парламентських виборів. Конституція Франції забороняє розпуск парламенту протягом року з моменту виборів нових Національних зборів замість розпущених (ст. 12). Конституція Чехії забороняє главі держави розпускати нижню палату парламенту в останні три місяці терміну її повноважень (п. 2 ст. 35). Президенти Італії, Румунії і Росії не вправі здійснювати дане повноваження в останні шість місяців свого конституційного мандату, а президент Болгарії - в останні три місяці.

Може передбачатися також обмеження загального числа розпусків парламенту. Парламент Австрії, наприклад, може бути розпущений по одній і тій же причині лише один раз протягом терміну конституційних повноважень президента. Відповідно до ж конституції Молдови 1994 р. парламент може бути розпущений лише один раз протягом одного року (п. 3 ст. 85). Аналогічне положення містить і конституція Румунії 1991 р. (п. 2 ст. 89).

Ряд конституцій (Франції, Росії, Польщі, Угорщини, Румунії) забороняють розпуск парламенту у випадку введення в країні надзвичайного стану. Конституція РФ, крім того, забороняє президенту розпускати Державну Думу з моменту висунування нею проти нього обвинувачення і до ухвалення відповідного рішення Радою Федерації (п. 4 ст. 109).

Дуже своєрідні умови розпуску парламенту президентом передбачаються законодавством Латвії. Президент може висунути лише пропозицію про розпуск сейму, що виноситься на загальний референдум. Якщо на референдумі більшість громадян підтримає пропозицію глави держави, то парламент розпускається і проводяться позачергові парламентські вибори. У противному випадку у відставку зобов'язаний піти сам президент. На стримування можливих зайвих амбіцій виконавчої влади

стосовно законодавчої спрямоване положення, включене в конституцію Намібії 1990 р.: президент, що розпустив парламент, повинний переобиратися одночасно з проведенням нових парламентських виборів (п. 5 ст. 29).

Глава держави найчастіше є дуже активним учасником законодавчої діяльності парламенту. В одних країнах (Росія, Мексика, Польща, Угорщина) він наділяється законодавчою ініціативою, в інші (США, Франція, Румунія, Болгарія) - глава держави такого права формально не має, хоча часом саме від нього виходить ініціатива проведення тих чи інших законодавчих заходів. Президент США, наприклад, може впливати на законотворчу діяльність конгресу через ряд інших своїх повноважень, найважливішим з яких є право звертатися до парламенту з "Посланнями про стан Союзу", що фактично розглядаються як пропонована президентом програма законодавчої діяльності конгресу.

Глава держави звичайно підписує й опубліковує закони протягом визначеного терміну після їхнього прийняття парламентом. У США даний термін складає 10 днів, у Росії - 14 днів, у Франції - 15 днів, у Румунії - 20 днів, у Польщі - 30 днів. Дуже тривалий термін, протягом якого президент може не підписувати отриманий ним з парламенту законопроект, передбачається законодавством Фінляндії - три місяці. Такого права, однак, позбавлені монархи Японії і Швеції, цілком відсторонені від участі в законотворчій діяльності парламенту.

У переважній більшості країн глава держави володіє таким вагомим засобом впливу на парламент, як право вето. Розрізняють два його основні різновиди: абсолютне і відносне.

Абсолютне вето означає, що відмова глави держави схвалити прийнятий парламентом законопроект є остаточною і не може бути подолана. В даний час абсолютне вето практично не застосовується, хоча формально і не виключається конституційним правом ряду монархічних держав.

Відкладене вето наділяє главу держави правом повернути переданий йому законопроект для повторного обговорення в парламенті. Відкладальне вето звичайно переборюється простою (Греція, Італія, Румунія, Угорщина) або кваліфікованою (США, Росія, Польща, Чехія) більшістю голосів членів парламенту.

У США використовується і так назване "кишенькове" вето. Відповідно до нього, якщо до перерви сесії конгресу залишається менше 10 днів, передбачених конституцією для підписання законопроекту президентом, останній може залишити його не підписаним. У такому випадку конгрес повинен прийняти зазначений законопроект на наступній сесії.

Найчастіше вето поширюється на законопроект у цілому. У ряді країн (Франція, Філіппіни, Мексика, Еквадор) застосовується "вибіркове" вето, що накладається главою держави на окремі статті і положення законопроектів.

Глава держави може володіти ще такими засобами впливу на парламент, як право звертання в орган конституційного контролю з метою перевірки конституційності того чи іншого законопроекту, а також право винесення законопроекту на референдум (має поширення, насамперед, у франкомовних країнах) [46].

У деяких країнах глава держави вправі призначати окремих членів парламенту. Так, президент Індії може призначити у верхню палату 12 членів з числа осіб, що мають спеціальні знання і практичний досвід в області літератури, науки, мистецтва і суспільної діяльності, а в нижню - не більш двох чоловік з числа представників англо-індійської громади. Аналогічно в Італії президент має право призначити в сенат п'ять чоловік з числа почесних громадян, що прославили країну досягненнями в області науки, літератури, мистецтва [57; с. 241].

Поряд з повноваженнями, що дозволяють впливати на законодавчу діяльність парламенту, глава держави найчастіше наділяється правом видавати власні нормативні акти. У країнах з парламентарними формами

правління такі повноваження здійснюються строго за порадою уряду, що і несе за них відповідальність. У країнах же, де глава держави наділений реальною виконавчою владою, він самостійно видає нормативні акти, що найчастіше не потребують міністерської контрасигнації.

Як показав досвід держав "третього світу", в умовах авторитарних режимів президентські декрети можуть грати чи не основну роль у законодавстві країни. Так, у Пакистані і Бангладеш під час воєнного стану, коли представницькі органи практично не функціонували, законодавчий процес здійснювався винятково за допомогою президентських декретів, причому в такий спосіб вносилися навіть зміни в конституцію. Сьогодні ж у рамках загальних процесів демократизації спостерігається тенденція до обмеження дуже широких законодавчих повноважень президента в багатьох країнах, що розвиваються. У даному відношенні показова конституція Бразилії 1988 р., що обмежила право глави держави видавати нормативні акти, що мають силу закону. Президент Бразилії тепер може видавати лише тимчасові розпорядження, що повинні бути негайно представлені конгресу і утрачають свою силу у випадку, якщо вони не одержали законодавчого затвердження протягом 30 днів. Цікаво, що інститут тимчасових розпоряджень був запозичений Бразилією з конституції такої парламентарної держави, як Італія, ст. 77 яке надає аналогічні повноваження уряду. Подібне запозичення, імовірно, служить свідченням визначеного зближення різних форм правління і деякої універсалізації конституційного права країн сучасного світу [57; с. 241].

Незважаючи на закріплення в конституціях більшості країн принципу поділу влади глава держави традиційно володіє і деякими судовими повноваженнями. До найважливіших з них відносяться призначення на вищі судові посади і здійснення права помилування. У ряді країн санкція глави держави може також вимагатися для приведення в дію вироку про страту (наприклад, ст. 39 конституції Йорданії).

Конституції найчастіше наділяють главу держави відносно широкими надзвичайними повноваженнями, до яких, у першу чергу, відноситься введення надзвичайного (військового, облогового і т.п.) стану (звичайно по попередній чи негайній наступній консультації з парламентом, Верховним судом або іншим відповідним органом). Наприклад, відповідно до Конституції РФ "Президент Російської Федерації при обставинах і в порядку, передбачених федеральним конституційним законом, уводить на території Російської чи Федерації в окремих її місцевостях надзвичайний стан з негайним повідомленням про це Раді Федерації і Державній Думі" (ст. 88) [28; с. 124].

Уведення надзвичайного стану може мати своїм правовим наслідком призупинення дії деяких конституційних гарантій, розширення повноважень виконавчої влади, адміністративних органів, тимчасове верховенство декретів глави держави над поточним законодавством. По конституції Шрі-Ланки 1978 р. подібні декрети президента можуть "скасовувати, змінювати чи припиняти дію будь-якого закону, за винятком положень Конституції" (ст. 155). Відповідно до конституції Франції 1958 р., положення якої потім були запозичені основними законами деяких франкомовних країн Африки, президент при наявності виняткових обставин вправі приймати будь-як заходи, продиктовані обставинами (ст. 16). Багато в чому аналогічні положення містяться й у конституції Казахстану 1995 р. (п. 16 ст. 44) [31; с. 221].

У ряді країн (Іспанія, Швеція, Японія) глава держави позбавлений яких-небудь надзвичайних повноважень. В Іспанії, наприклад, стан загрози оголошується декретом уряду, а стан облоги - абсолютною більшістю членів нижньої палати за пропозицією уряду.

Вищевказані функції глава держави реалізує, спираючись в значній мірі на свій адміністративний апарат. Функціонування останнього найчастіше безпосередньо не регулюється конституціями (США, Франція),

хоча в окремих країнах про нього може міститися згадування в основному законі (ст. 83 "і" Конституції РФ) [46].

3.3. Проблеми і перспективи реалізації конституційно-правового статусу глави держави в Україні

Сьогодні в Україні існує загальна необхідність суспільних перетворень, яка характеризується як особливостями, що притаманні усім пострадянським країнам, так і індивідуальними рисами, які властиві лише сучасному українському суспільству. Саме такі особливості та індивідуальні риси визначають конкретну необхідність правової реформи в Україні, і, отже тактику реформування державних інститутів у напрямку їхньої оптимізації.

Одним із таких інститутів є глава держави, трансформація якого, по суті, означає удосконалення конституційно-правового статусу Президента України.

Проте є й альтернатива, яка взагалі передбачає ліквідацію в Україні одноосібного президента і запровадження його колегіальної моделі. Без сумніву такий підхід теж має як свої переваги, так і свої недоліки.

Зокрема, основним недоліком колективного глави держави є його колективна відповідальність. Відомий український політолог С. Удовик вважав таку відповідальність абсолютно неприпустимим винаходом Й. Сталіна, який «персональну відповідальність на вищих рівнях влади замінив колективною відповідальністю, а якщо по суті – то колективною безвідповідальністю [51, с. 93]

Колегіальна форма колективної моделі інституту глави держави має як свої переваги, так і свої недоліки, а тому її запровадження в Україні може призвести до істотних позитивних чи негативних змін у державному механізмі. Сам же статус колегіальної форми колективної моделі інституту глави держави найкраще було розроблено правниками КПУ.

Проте, переважна більшість громадян України все ж таки тяжіє до інституту одноосібного Президента України. Удосконалення його конституційно-правового статусу багато від чого залежить від існуючої форми держави, котра, як відомо, складається з трьох елементів: форми правління, форми державного устрою та політичного режиму. Утім, унаслідок того, що в Україні, згідно ст. 1 Конституції, запроваджено демократичний режим, трансформація конституційно-правового статусу глави держави у зв'язку із зміною політичного режиму (на ліберальний, авторитарний чи тоталітарний) є недоречною.

Повноваження президента в різних країнах залежать від діючих в них систем правління: в президентських, напівпрезидентських і парламентарних республіках вони є різними.

Виникнення тих чи інших систем правління в різних країнах обумовлено багатьма факторами. Значний відбиток на цей процес накладають особливості історичного розвитку країни, специфіка її політичної культури, традиції державності, співвідношення різних політичних сил у період розробки і прийняття конституції. Велику роль у виборі системи правління може зіграти суб'єктивний фактор в особі ведучого політичного лідера, під якого у значній мірі вибудовується вся конструкція державної влади. У силу цього в одних країнах утвердилася парламентарна система правління, при якій функції глави держави виконує конституційний монарх чи президент, але реальна виконавча влада зосереджена в руках уряду, підзвітного парламенту, а в інших - узяла гору лінія на створення сильної президентської влади, урівноваженої іншими політичними інститутами чи переважаючої по своїх повноваженнях законодавчу і судову влади. На сучасній політичній карті світу є і такі країни, що взагалі обходяться без посади президента, що ще раз підтверджує все різноманіття форм державності [45; с. 14].

Як уже відзначалося, інститут президентства зародився в США. Ввівши в себе посаду президента, "батьки-засновники" заклали фундамент для

формування моделі, яку можна з упевненістю назвати американською моделлю президентства. Як показали наступні два сторіччя, ця модель у закінченому виді залишилася явно специфічною й у своєму повному обсязі вона втілювалася тільки в США, хоча багато які її елементи були запозичені політичними системами інших країн.

Творці Конституції США створили не просто сильну, але одноособову президентську владу, сполучивши в одній особі повноваження і глави держави, і глави уряду. Одночасно для того, щоб перешкодити перетворенню єдиної виконавчої влади в режим особистої влади, пов'язаної з диктатурою і сваволею, "батьки-засновники" закріпили принцип поділу законодавчої, виконавчої і судової влади, доповнивши його системою взаємних "стримувань" і "противаг" цієї влади у відношенні одна до одної. На практиці американська модель президентства по своїх основних параметрах виглядає в так:

1. Президент, що обирається на загальних виборах, не залежить від Конгресу США, члени якого обираються від штатів і виборчих округів. Таким чином, президент одержує мандат на здійснення своїх повноважень від усіх громадян, а не від парламенту. Конгрес не вправі шляхом вотуму недовіри відправити адміністрацію (уряд) президента у відставку, але і президент не має права розпустити Конгрес США і призначити позачергові парламентські вибори.

2. Уряд формується президентом, але його персональний склад затверджується однією з палат Конгресу - сенатом. Тільки президент має право призначати на вищі посади в апараті виконавчої влади. Однак жоден із призначенців президента (за винятком співробітників його особистого апарату) не може вступити на свою посаду без затвердження його кандидатури сенатом Конгресу США.

3. Уся законодавча влада належить Конгресу США. Закони, прийняті Конгресом, обов'язкові для безумовного виконання всіма посадовими особами, починаючи з президента. Зі своєї сторони, президент може стати

протипагою законодавчій владі в тому випадку, якщо він накладе вето на закон, прийнятий Конгресом, а Конгрес при повторному голосуванні не зможе набрати необхідні Конституцією дві третини голосів для відхилення президентського вето. У свою чергу, Верховний суд США вправі визнати неконституційним будь-який закон, прийнятий Конгресом і підписаний президентом, і тим самим скасувати його.

4. Президент - повноважний глава усієї федеральної виконавчої влади. Усі державні службовці зобов'язані неухильно виконувати його рішення. Кабінет міністрів має лише дорадчий статус при главі держави й уряду. Зі своєї сторони, Конгрес постійно, у здійснення своєї контрольної функції над діяльністю виконавчої влади, стежить за тим, як адміністрація президента виконує закони і витрачає асигновані Конгресом кошти.

5. Президент має право видавати виконавчі накази (укази), що стосуються головним чином сфери діяльності органів федеральної виконавчої влади. Конгрес не вправі скасовувати укази президента, але Верховний суд США повноважний анулювати їх, якщо вважає, що вони не відповідають Конституції.

6. Найважливіший інструмент президентської влади - державний бюджет. Тільки президент має право представляти проект держбюджету на розгляд Конгресу. Однак остаточний варіант держбюджету приймається вищим законодавчим органом країни.

7. Президент - верховний головнокомандуючий збройними силами. Він керує армією і флотом, але право оголошення війни і укладення миру належить Конгресу, що до того ж затверджує усі витрати на утримання збройних сил і на всі програми озброєнь.

8. Президент представляє країну в сфері міжнародних відносин і підписує міжнародні договори, але ці договори затверджуються чи відхиляються сенатом Конгресу США.

9. Президент може за своїм розсудом використовувати внутрішні війська і збройні сили для забезпечення суспільного порядку, але він має право вводити по всій країні надзвичайний стан тільки із санкції Конгресу.

10. Верховний суд може визнати неконституційним будь-який закон, прийнятий Конгресом, і будь-який указ, виданий президентом, але діє він не зі своєї ініціативи, а тільки у відповідь на апеляцію з приводу рішення нижчестоящої судової інстанції, що уже визначила своє відношення до дій законодавчої чи виконавчої влади. Судова влада, відповідно до Конституції, незалежна від законодавчої. Президент може вплинути на діяльність Верховного суду шляхом призначень на вакансії, що з'явилися в ньому, прихильників свого політичного курсу. У свою чергу Конгрес може прийняти закон чи запропонувати зміни до Конституції, що змінюють юрисдикцію Верховного суду.

11. Президент може звільнити у відставку будь-якого члена своєї адміністрації, але він не повноважний звільняти у відставку вищих осіб виконавчої влади штату чи місцевих органів влади, обраних місцевими виборцями.

12. Конгрес не може звільнити у відставку кого-небудь з посадових осіб виконавчих органів влади, але він вправі шляхом процедури імпічменту відсторонити від посади президента й інших посадових осіб, включаючи федеральних суддів.

13. Термін повноважень президента обмежений 4 роками, і він може переобиратися тільки один раз. Члени сенату Конгресу США обираються на 6 років, а члени палати представників - на 2 роки, і вони можуть переобиратися на новий термін. Члени Верховного суду призначаються довічно. Таким чином, вищі посадові особи всіх трьох ведучих органів державної влади мають різні і такі, що не збігаються між собою терміни повноважень, і не залежать один від одного.

Така загалом американська модель президентського правління. Як видно, президент по цій моделі наділений широкими і різноманітними

повноваженнями, але він діє лише в межах федеральної виконавчої влади й у силу конституційного принципу поділу влади не може одноосібно керувати всім державним апаратом. Його повноправними партнерами і противагами в цій сфері виступають незалежний від президента Конгрес і не менш незалежний Верховний суд. При всій силі своєї влади, помноженої на особисту активність, жоден президент США не міг домогтися скільки-небудь значних змін у внутрішній і зовнішній політиці американської держави без підтримки вищого законодавчого органа країни. Політична система США дозволяє сильному президенту зосередити у своїх руках величезну владу, але тільки при одній умові: його повинна підтримувати більшість членів Конгресу. У цій тісній залежності президентської політики від позицій і дій парламенту - одна з найважливіших відмінностей американської моделі президентства від авторитарних моделей президентської влади [46].

Можна сперечатися про ступінь демократичності американської політичної системи в цілому, але безперечно, що і президент, і Конгрес, і Верховний суд постійно випробують на собі тиск із боку найрізноманітніших суспільно-політичних сил - підприємців, фермерів, профспілок, інших численних і впливових громадських організацій. Крім того, могутній вплив на політику американського президента чинить міжпартійне протиборство і наявність ефективної опозиції в Конгресі. У дії президента може негайно втрутитися Верховний суд. До того ж кожен публічний крок глави держави знаходиться під пильною увагою засобів масової інформації, чия воля від урядової цензури узаконена Конституцією. У цілому над діяльністю президента з боку різних політичних і суспільних інститутів у США здійснюється дуже серйозний контроль [57; с. 241].

У силу всіх цих досить надійних обмежників і противаг президентська влада в США, незалежно від суб'єктивних бажань того чи іншого президента, не може перетворитися в режим особистої влади. Будь-які прагнення порушити баланс влади на свою користь одержують ефективну відсіч. Найбільш чітко цей механізм саморегулювання американської політичної

системи спрацював тоді, коли президент Р. Ніксон спробував різко підсилити прерогативи вищої виконавчої влади і послабити контроль над урядом з боку вищої законодавчої влади. Такі дії президента, збільшені, а також грубі порушеннями законності, допущені співробітниками його адміністрації, люта боротьба опозиції проти ряду ініціатив Ніксона у внутрішній і зовнішній політиці, згуртували в могутню антиніксонівську коаліцію Конгрес, Верховний суд, пресу і різні суспільні групи. У результаті президент Ніксон постав перед реальною погрозою імпічменту й у 1974 році був змушений піти у відставку.

Американська модель президентства також відрізняється своєю раціональністю: у ній відсутній властивий ряду інших країн дуалізм виконавчої влади, при якому президент і прем'єр-міністр часто суперничають за вплив на урядову політику. Крім того, ця модель довела свій високий ступінь стійкості з погляду наступності президентської влади. За всю історію США, незважаючи на різні політичні й економічні кризи, війни й інші потрясіння, президентські вибори в цій країні жодного разу не були скасовані чи перенесені і завжди проводилися у встановлені Конституцією США терміни. У випадку раптової смерті того чи іншого президента правовий механізм передачі влади також спрацював незмінно чітко. Навіть убивство декількох президентів США не створило в країні політичного вакууму, смуту чи боротьби за владу. У випадку смерті того чи іншого президента його місце негайно займав віце-президент, і його легітимність ні в кого не викликала сумнівів.

Американська модель президентства не допускає і виникнення двовладдя в політичній системі США, коли президент проводить свою політику, а Конгрес здійснює свій курс. Система поділу і балансу влади навіть в умовах, коли президент представляє одну партію, а більшість у Конгресі належить опозиційній партії, забезпечує єдність державної політики. Результатом будь-якого, навіть самого гострого, політичного протиборства в цій країні є прийняття того чи іншого закону, що іноді

набирає сили проти волі президента чи багатьох парламентаріїв, але з цього моменту його виконання стає обов'язковим для усіх - від президента і його міністрів до законодавців і рядових громадян. При цьому і посадові особи, і американське суспільство в цілому визнають і дотримують конституційні й інші правові норми, що визначають обсяг і межі повноважень президентства й інших політичних інститутів у цій країні. Нарешті, специфіка політичної культури в США така, що американці звикли розглядати свого президента не як усемогутнього "батька нації", що одноосібно править країною і відповідає за те, що в ній відбувається. У той же час президент сприймається в Сполучених Штатах як глава федеральної виконавчої влади, що повинен бути ведучим загальнонаціональним політичним лідером, виявляти ініціативність у здійсненні державної політики і забезпечувати ефективне керівництво урядом [45; с. 20].

Президентська модель, що сформувалася в США, по багатьох своїх атрибутах була впроваджена й у ряді країн Латинської Америки. Там так само конституційно затверджена республіканська форма правління, президент сполучає функції глави держави і глави уряду, законодавча влада представлена Конгресом, а судова - Верховним судом. У той же час латиноамериканська модель президентства істотно відрізняється від моделі президентського правління в США [46].

Насамперед у латиноамериканських країнах інститут президентства явно домінує над всіма іншими, а парламенти цих країн не мають такого контролю над виконавчою владою, як Конгрес США. На відміну від президента США латиноамериканські глави держав на власний розсуд формують свої урядові кабінети, і затвердження парламентом президентських призначень на урядові посади в конституціях цих країн не передбачено. Незважаючи на те, що кілька латиноамериканських країн за формою свого державного устрою проголосили себе федераціями, президенти в цих країнах мають узаконену можливість здійснювати так звані федеральні інтервенції в справи суб'єктів федерації, аж до усунення

губернаторів штатів, чого не вправі робити президент США. Значно більше влади в президентів латиноамериканських країн і в сфері економічної політики держави. Це обумовлено тим, що для багатьох латиноамериканських країн характерна наявність великої кількості державних компаній, що знаходяться під прямим контролем урядів, очолюваних президентами.

Незважаючи на те, що в більшості країн Латинської Америки ще в ХІХ столітті установилася президентська система правління, легітимність і статус президентської влади неодноразово порушувалися в результаті численних військових переворотів. У політичній історії практично всіх країн цього континенту більш-менш тривалі періоди президентського правління переривалися військовими переворотами, у результаті яких армійська верхівка скидала законно обраних президентів, передавала владу військовій хунті, один із членів якої проголошувався президентом. І в минулому, і в сьогоденні Латинської Америки бували такі випадки, коли президенти самі ставали на чолі державного перевороту, розганяли парламенти і встановлювали режим особистої диктатури. У цілому для політичних систем країн Латинської Америки дотепер характерна велика залежність усіх політичних інститутів, і в тому числі інституту президентства, від армії і генералітету.

Разом з тим у сучасній латиноамериканській моделі президентства є кілька важливих демократичних елементів. По-перше, у ряді країн цього континенту президент обирається на один термін і позбавлений права на переобрання, що звужує можливості для встановлення режиму особистої влади. По-друге, у багатьох латиноамериканських країнах здавна діють багатопартійні системи, що створює умови для виникнення парламентської і позапарламентської опозиції до президентської влади. По-третє, судова влада явно підсилює свою незалежність, і переконливим свідченням тому стало недавнє відсторонення від влади за рішенням парламентів і судової влади президентів Бразилії і Венесуели. Імпічмент цих президентів на основі

відповідної правової процедури створює новий важливий прецедент у Латинській Америці, де президентів звичайно зміщали лише шляхом військових переворотів.

Ще однією істотною ознакою демократизації президентської влади і посилення її правового статусу в Південній Америці є підвищення її контролю над військовими. Зі своєї сторони, військова верхівка, залишаючись дотепер однією з ведучих політичних сил у латиноамериканських країнах, демонструє останнім часом велику лояльність стосовно законно обраних президентів. У цілому в Південній Америці утвердилася президентська система правління в її латиноамериканському варіанті.

У багатьох державах Азії й Африки також склалася не парламентарна, а президентська модель правління. Афро-азіатська модель (за рідкісними винятками) відрізняється ще більшим авторитаризмом, що нерідко приймає форми відверто тоталітарного режиму. Президенти в більшості цих країн не тільки поєднують у своїх руках функції глави держави і глави уряду, але і є лідерами правлячих партій. Самі ці партії в багатьох африканських і азіатських країнах є чи єдиними, чи пануючими в політичному житті цих країн, що дозволяє президентам формувати зі своїх прихильників не тільки уряд, але і парламенти. Самі парламенти в багатьох афро-азіатських країнах власне кажучи не грають самостійної ролі і фактично не володіють реальними законодавчими повноваженнями. Унаслідок цього вони не тільки не є противагою президентської влади, але і безмовно підтримують усі його рішення, оформляючи їх у виді законів. Конституційно парламенти не захищені від сваволі правлячого президента і можуть бути розпущені за його вказівкою.

Уряд при такій моделі також не має самостійності у своїх діях, хоча в багатьох країнах Азії й Африки поряд з посадою президента існує і посада прем'єр-міністра. Прем'єр призначається президентом з особливо довірених йому осіб і підзвітний тільки йому, а не парламенту. І прем'єр, і будь-який

державний чиновник, може бути в будь-який момент звільнений президентом.

Судова влада, так само як і законодавча, сильно залежить від президента, що особисто призначає суддів і контролює їхню діяльність. Крім того, для афро-азіатської моделі президентства характерний суперцентралізм виконавчої влади, при якому президент ставить на чолі місцевих адміністрацій своїх намісників, покликаних проводити президентську політику. Автономія ж місцевої влади від всемогутнього центра вкрай незначна [45; с. 20].

Президентська влада в багатьох країнах Азії й Африки не терпить ніякої, навіть легальної, опозиції. Для цих країн звичайною справою є ситуація, коли президент запроваджує надзвичайний стан на території всієї чи країни в окремих її регіонах, розпускає парламент і править за допомогою не законів, а власних указів. Узагалі ставка на неприкриту силу і придушення будь-яких форм протесту є одним з головних інструментів багатьох президентів в Азії й Африці, що спираються насамперед на репресивний апарат у проведенні своєї політики.

У результаті афро-азіатська модель президентства в більшості випадків стає режимом особистої влади. Президенти-диктатори, завдяки їхнім заслугам у національно-визвольній боротьбі за незалежність своїх країн чи під впливом масованої офіційної пропаганди, здобувають статус "батьків нації" з повноваженнями, які можна порівняти з повноваженнями необмеженого монарха. При цьому президенти нерідко прагнуть перетворити власні родини в правлячі династії, призначаючи на багато ключових урядових посад своїх родичів. До того ж вони всіма силами намагаються домогтися принципу незмінюваності своєї влади, і багато хто з них правлять своїми країнами не одне десятиліття, доти, поки вони мають підтримку правлячих еліт. В умовах панування режиму особистої влади перевибори президента нерідко перетворюються в погано прикритий фарс, а в деяких африканських країнах президенти були оголошені довічними президентами.

Самі президенти-диктатори обґрунтовують установлені ними режими особистої і необмеженої влади низьким рівнем суспільного, економічного і соціально-політичного розвитку їхніх країн, найгострішими конфліктами на етнічному і регіональному ґрунті між різними народностями. Вони стверджують, що якщо державна влада в їхніх країнах буде вибудована за зразком західних демократій, те ці країни неминуче будуть вкинуті в безодню анархії і громадянської війни. З цих позицій президентське правління у формі режиму особистої влади є єдиною панацеєю від хаосу і безвладдя.

Тим часом у цілому ряді країн Азії й Африки авторитарний і навіть тоталітарний тип президентства не рятує ні від соціальних вибухів, громадянських воєн, ні від інших важких потрясінь. За останні 30 років більше 30 президентів у країнах Азії й Африки були насильно зміщені зі своїх посад і багато хто з них загинули в ході військових переворотів. Правда, у ряді афро-азіатських країн інститут президентства цілком вписався в політичну систему, придбав стійкий легітимний характер і витримав перевірку часом. В Азії це - Індія, Ізраїль, Кіпр, Республіка Корея, Тайвань, Сирія, Ірак, Індонезія. В Африці президентська влада придбала міцну наступність у таких країнах, як Єгипет, Туніс, Сенегал, Заїр і деяких інших.

При характеристиці президентської влади в Азії й Африці необхідно відзначити, що в ряді країн на цих континентах (Індії, Ізраїлі, Лівану) виникли такі системи президентського правління, що більш відповідають європейській моделі президентства [46].

У Західній Європі взяв гору не американський і тим більше не афро-азіатський варіант президентської влади. Тут сформувалася суцільно європейська модель у формі чи напівпрезидентської, чи парламентарної системи правління.

Обидві ці системи припускають більш обмежені прерогативи президента, ніж при американській, латиноамериканській і афро-азіатській моделях президентської влади. При напівпрезидентській моделі президент -

глава держави, але він, як правило, не є главою уряду і не займає посаду прем'єр-міністра. У той же час президент і при напівпрезидентській системі має важливі повноваження, що дозволяють йому впливати на політику уряду. Насамперед президент може головувати на засіданнях ради міністрів, чи це засідання може бути скликане на його прохання для розгляду того питання, що глава держави вважає першочерговим. До того ж президент має прерогативу затверджувати декрети і постанови, прийняті урядом, і в нього є правова можливість у випадку незгоди повернути ці декрети і постанови на повторний розгляд уряду. Далі, президент має право вето на закони, прийняті парламентом і підтримані урядом, і в цій якості він виступає в ролі арбітра у відносинах між ведучими політичними інститутами. При визначених обставинах президент може розпускати парламент і призначати нові парламентські вибори, розраховуючи, що їхній результат може привести до зміни уряду.

В умовах напівпрезидентської республіки президент за посадою є верховним головнокомандуючим збройними силами. Крім того, йому належить ведуча роль у визначенні і проведенні зовнішньої політики. Якщо ж до всіх цих повноважень додати також право президента за певних умов вводити надзвичайний стан у країні, а також право проводити зі своєї ініціативи загальнонародний референдум, то можна з повною підставою стверджувати, що президент у напівпрезидентській республіці - впливова й активна сила, здатна впливати на державну політику.

Разом з тим, у порівнянні з президентською владою американського зразка, модель напівпрезидентського правління в Європі не допускає володіння всією повнотою виконавчої влади. При цій моделі президент не тільки не є главою уряду, але сам уряд фактично формується в залежності від співвідношення партійних фракцій у парламенті. Правда, у конституціях багатьох європейських країн проголошено, що прем'єра призначає президент. Однак глава держави цілком усвідомлює, що він може призначити на посаду глави уряду тільки такого діяча, який, сформувавши кабінет міністрів,

одержить вотум довіри в парламенті. Ясно, що представник фракції меншості, якщо він не заручається підтримкою інших фракцій, шансів на одержання вотуму довіри не має. У підсумку воля вибору президента у відношенні кандидатури прем'єра завжди обмежена парламентом. У тих же випадках, коли якась опозиційна партія має міцну парламентську більшість, у президента просто не залишається іншого вибору, як призначити главу цієї партії прем'єром.

Важливим обмежником президентської влади в її напівпрезидентському варіанті служить також те, що уряд відповідальний не перед президентом, а перед парламентом. Звичайно, якщо президент і парламентська більшість належать до однієї партії, то відповідно і кабінет міністрів формується з рядів цієї ж партії. У такому випадку президент має набагато більший вплив на діяльність уряду аж до звільнення прем'єр-міністра у відставку і заміни його іншою фігурою, яка більше влаштовує і самого президента, і керівництво його партії. Якщо ж більшість у парламенті складається з опозиційної партії, що одержує в такий спосіб можливість сформувати уряд, президент не має права на власний розсуд звільняти у відставку прем'єра чи когось із членів його кабінету. З іншого боку, парламент завжди може виразити вотум недовіри уряду незалежно від того, чи належить цей уряд до партії президента чи до опозиційній йому партії, і тоді прем'єр міністр зобов'язаний подати президенту прохання про відставку. Однак у будь-якому випадку уряд при напівпрезидентській системі правління має велику незалежність від президента, оскільки він спирається на парламентську більшість. У підсумку прем'єр опозиційної президенту партії не підлеглий президенту, і глава держави може виявитися в ролі "генерала без армії". У той же час президент хоча і не відповідає за дії уряду, але має цілий набір прерогатив для впливу на урядову політику. Таке сполучення президентської і парламентарної систем правління й творить напівпрезидентську модель.

Достоїнства цієї моделі полягають в тому, що президент має багато реальних владних повноважень, прем'єр і кабінет міністрів керують виконавчою владою й у той же час уряд відповідальний перед парламентом. Однак, на відміну від американської моделі президентства, у напівпрезидентській моделі споконвічно закладений потенційний конфлікт між главою держави і главою уряду за переважну роль у визначенні урядової політики. Цей конфлікт може придбати форму серйозного протиборства в тому випадку, якщо президент і прем'єр спираються на різні партії й інші політичні сили. Однак дане протиборство може відбуватися строго в конституційних рамках, якщо Основний закон тієї чи іншої країни передбачає чітке розмежування прерогатив президента, уряду, парламенту і судової влади [45; с. 20].

Напівпрезидентська модель державної влади одержала своє найбільше втілення в конституційному устрої V Республіки у Франції. В даний час з певними варіантами ця модель присутня в ряді інших країн, включаючи також недавно виниклі держави, що фундаментально реформували свої політичні системи [46].

Висновки до 3 розділу

Таким чином, Президент України є главою держави і виступає від імені держави. У цій якості він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

З урахуванням положення зазначеної статті та визначення глави держави, поняття українського глави держави ґрунтується на таких його рисах: по-перше, Президент України є одноосібним органом держави, тобто сам виконує об'єктивно властиві йому повноваження, не поділяючи їх з іншими органами чи особами; по-друге, Президент України отримує свою владу шляхом загальних прямих виборів; по-третє, акти Президента України

здебільшого не потребують затвердження іншими органами та особами, хоча в ряді випадків передбачають контрасигнування. Таким чином, можна резюмувати, що Президент України як глава держави – це вищий одноособовий виборний державний орган, що є представником держави всередині країни та за її межами.

Сучасний стан конституційно-правового статусу Президента України встановлюється нормами Конституції України, які визначають місце та роль Президента України в системі органів державної влади та його взаємовідносини з іншими органами державної влади (структурний аспект конституційно-правового статусу); закріплюють порядок заміщення поста Президента України (організаційний аспект конституційно-правового статусу); передбачають конституційно-правову відповідальність за державну зраду та інші злочини; визначають функції та повноваження Президента України (функціональний аспект конституційно-правового статусу).

Ядро конституційно-правового статусу президента (його функціональний аспект) становлять норми Конституції України, які визначають функції глави держави. Зміст же функцій глави держави складають його повноваження.

Аналіз конституційних повноважень Президента України, їх співвідношення з повноваженнями Верховної Ради, Кабінету міністрів, інших державних органів свідчить, що Україну не можна віднести ні до парламентського, ні до президентського типу республік. Це республіка змішаного парламентсько-президентського типу, що характерно для багатьох країн світу.

Отже, у державному механізмі країни, глава держави є вищим органом державної влади, який стоїть не *між* гілками влади, а *над* ними. Саме так він втілює, уособлює та забезпечує єдність державної влади і злагоджене функціонування її гілок.

ВИСНОВКИ

Головними науковими і практичними результатами роботи є наступні висновки:

1. Конституційно-правовий інститут глави держави в Україні – її президента, складається з трьох груп нормативних актів: 1) конституційних законів у формальному сенсі (Конституція – Закони, необхідність прийняття яких передбачається Конституцією, зокрема, Закон про вибори Президента України); 2) конституційних законів у матеріальному сенсі (ними є усі закони, що конкретизують конституцію, але прийняття яких прямо нею не передбачається, зокрема, закони, що регламентують повноваження президента у сфері оборони, національної безпеки чи подолання надзвичайних ситуацій), яких умовно можна визначити як конституційно-правові закони; 3) підзаконні нормативно-правові акти Верховної Ради (постанови), що так чи інакше впливають на формування та функціонування інституту президента.

2. Інститут глави держави носить міжгалузевий характер, адже є притаманний як праву конституційному (конституційно-правовий інститут глави держави), так і адміністративному (адміністративно-правовий інститут глави держави) та міжнародному (міжнародно-правовий інститут глави держави).

3. Виходячи з основних рис інституту глави держави можна сформулювати таке його поняття: вищий державний орган, що, уособлюючи єдність різних гілок влади в державі, представляє останню всередині та за межами країни.

4. Статус глави держави є критерієм для розподілу монархій та республік. В умовах монархічних держав главою держави здебільшого є монарх (король, князь, цар, султан, емір тощо). Що ж стосується республік,

то здебільшого главою держави за цієї форми правління є посадова особа, котра зазвичай має назву «президент» або «голова».

5. Конституційно-правовий статус глави держави – це юридично закріплене в конституційному законодавстві його становище у суспільстві та в державі.

6. Інститут державного правителя у своєму розвитку пройшов три етапи: архаїчно-законодавчий, договірний та конституційний. На появу ж інституту глави держави істотно вплинула Епоха Відродження, коли вперше у свідомості мислителів починає розділятися суспільство і держава, як організація, що займається управлінням суспільними справами. Сьогодні сентенція про те, що певна особа чи група осіб «є главою держави» закріплена в конституціях більшості держав Європи і світу. Тому на сьогодні словосполучення «глава держави» набуло загальносвітового значення.

7. УРСР часів існування СРСР не могла вважатися повноцінною державою, адже не мала прав суверенітету як верховенства у здійсненні зовнішньої та внутрішньої політики незалежно від зовнішніх сил. В даному випадку верховенство (тобто суверенітет) належав виключно Союзу РСР. Саме тому в УРСР до 1990 року, тобто часу прийняття 16 липня Декларації про державний суверенітет України не існувало глави держави. Повноцінна реалізація державного суверенітету і відповідно статусу глави держави настає з проголошенням незалежності України 24 серпня 1991 року і підтвердженням його на всеукраїнському референдумі 1 грудня цього ж року.

Сьогодні статус глави держави визначається прийнятою Верховною Радою України 28 червня 1996 року Конституцією України, ст. 102 якої закріпила Президента України виключно як главу держави. Тепер Конституція України діє в редакції змін від 8 грудня 2004 року. Згідно з цією редакцією Конституції України, Президент залишається главою держави, але його повноваження істотно скореговані, а сама система правління набула характеру парламентсько-президентської республіки.

8. Форма держави та конституційно-правового статусу глави держави є взаємопов'язаними. Багато у чому особливості статусу глави держави залежать від існуючої в тій чи іншій країні форми держави. Виходячи з сучасної теорії держави і права форма держави складається з трьох елементів: форми правління, форми державного устрою та форми політичного режиму. При цьому, під формою правління слід розуміти спосіб організації державної влади, який засвідчує наявність або відсутність юридичної відповідальності глави держави перед своїми підданими чи громадянами. Існує дві основні форми правління: монархія та республіка. При цьому монархія – це така форма правління, за якої передбачається настання юридичної відповідальності для глави держави, а під республікою слід розуміти таку форму правління, за якої глава держави може нести юридичну відповідальність.

9. Що ж до форми державного устрою, то в умовах централізованої форми державного устрою (унітарна держава, Російська Федерація), глава держави здійснює прямий вплив на формування та функціонування органів місцевого управління та самоврядування. Водночас децентралізована форма (регіоналістична держава, федерація, юридична конфедерація) залишає главі держави лише можливість опосередкованого впливу.

10. Реальне місце та роль глави держави в реалізації державної влади визначає політичний режим. Якщо в умовах демократичного режиму, глава держави виконує свою роль суто в рамках конституції та законів країни, то авторитарний режим надає йому колосальні можливості впливати на стан справ у державі. Водночас такий недемократичний режим як тоталітарний взагалі усуває главу держави від впливу на національну політико-правову систему.

11. Президент України є главою держави і виступає від імені держави. У цій якості він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Статус українського глави держави ґрунтується на таких його

писах: по-перше, Президент України є одноосібним органом держави, тобто сам виконує об'єктивно властиві йому повноваження, не поділяючи їх з іншими органами чи особами; по-друге, Президент України отримує свою владу шляхом загальних прямих виборів; по-третє, акти Президента України здебільшого не потребують затвердження іншими органами та особами, хоча в ряді випадків передбачають контрасигнування. Таким чином, можна резюмувати, що Президент України як глава держави – це вищий одноособовий виборний державний орган, що є представником держави всередині країни та за її межами.

12. Сучасний стан конституційно-правового статусу Президента України встановлюється нормами Конституції України, які визначають місце та роль Президента України в системі органів державної влади та його взаємовідносини з іншими органами державної влади (структурний аспект конституційно-правового статусу); закріплюють порядок заміщення поста Президента України (організаційний аспект конституційно-правового статусу); передбачають конституційно-правову відповідальність за державну зраду та інші злочини; визначають функції та повноваження Президента України (функціональний аспект конституційно-правового статусу).

13. Аналіз конституційних повноважень Президента України, їх співвідношення з повноваженнями Верховної Ради, Кабінету міністрів, інших державних органів свідчить, що Україну не можна віднести ні до парламентського, ні до президентського типу республік. Це республіка змішаного парламентсько-президентського типу, що характерно для багатьох країн світу. У державному механізмі країни, глава держави є вищим органом державної влади, який стоїть не *між* гілками влади, а *над* ними. Саме так він втілює, уособлює та забезпечує єдність державної влади і злагоджене функціонування її гілок.

14. Формування державності в Україні безпосередньо пов'язане з процесом становлення інституту президентства та із впливом Президента

України на розвиток суспільних відносин, побудови демократичної соціально-правової держави й громадянського суспільства.

15. Сьогодні в Україні існує загальна необхідність суспільних перетворень, яка характеризується як особливостями, що притаманні усім пострадянським країнам, так і індивідуальними рисами, які властиві лише сучасному українському суспільству. Саме такі особливості та індивідуальні риси визначають конкретну необхідність правової реформи в Україні, і, отже тактику реформування державних інститутів у напрямку їхньої оптимізації. Одним із таких інститутів є глава держави, трансформація якого, по суті, означає удосконалення конституційно-правового статусу Президента України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янов В. Б. Компетенція / В. Б. Авер'янов // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 3: К–М. – 2001. – С. 196.
2. Авер'янов В. Б. Необхідність врахування дуалізму виконавчої влади / В. Б. Авер'янов // Проблеми організації державної влади в Україні в контексті політико-правової реформи : матеріали Методологічного семінару (02 квітня 2008 р.) / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; юридична фірма «Салком». – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – С. 23–27.
3. Білак (Тесленко) М. Президент України як гарант Конституції України / М. Білак (Тесленко) // Право України. – 2007. – № 11. – С. 11–17.
4. Глава государства // Тихомиров Л. В. Юридическая энциклопедия / Л. В. Тихомиров, М. Ю. Тихомиров. – М. : Юринфорцентр, 1999. – С. 86.
5. Глава государства // Энциклопедический юридический словарь / [Додонов В. Н., Пиголкин А. С., Панов В. П. и др.]; под общ. ред. В. Е. Крутских. – [2-е изд., исправ. и доп.] – М. : Инфра-М, 1999. – С. 56.
6. Глава держави // Українська радянська енциклопедія : у 12 т. / [ред. М. Бажан та ін.]. – [2-е вид.]. – К. : Головна редакція Української Радянської енциклопедії, 1974–1985. – Т. 3: Гердан – Електрографія. – 1979. – С. 55.
7. Конституційне (державне) право / [упоряд.: В. Ф. Погорілко, О. В. Батанов, В. Л. Федоренко ; відп. ред. В. Ф. Погорілко]. – 2003. – С. 164–232.
8. Загальна теорія держави і права : навч. посібник / [Колодій А. М., Лисенков С. Л., Пастухов В. П. та ін.]; за ред. В. В. Копейчикова. – [Стер. вид.] – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.

9. Історія держави і права України : підручник : у 2 т. / [Гончаренко В. Д., Рогожин А. Й., Святоцький О. Д. та ін.] ; за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – К. : Ін Юре, 2000–2000. – Т. 2. – 2000. – 580 с.
10. Історія Української конституції / [упоряд.: А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко]. – К. : Право, 1997. – 464 с.
11. Кайынбаев М. Б. Международно-правовой статус глав государств : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 «Международное право. Европейское право» / Мирланбек Бектенбекович Кайынбаев. – М., 2005. – 22 с.
12. Квотерлі К. Виконавче управління Президента [Електронний ресурс] / К. Квотерлі // Кабінет міністрів і дорадчі органи: Президент і виконавча влада : аналітичний матеріал / Верховна Рада України, Бібліотека. – Режим доступу : <http://www.rada.kiev.ua/LIBRARY/catalog/analit/usa012.txt>.
13. Коломієць Ю. М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади зарубіжних країн : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне і муніципальне право» / Юрій Миколайович Коломієць. – Харків, 1999. – 20 с.
14. Коломієць Ю. М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади і управління зарубіжних країн / Коломієць Ю. М. – Харків : Основа, Ун-т внутрішніх справ, 1998. – 246 с.
15. Конституции государств Европы : в 3 т. / [ред. Л. А. Окуньков]. – М. : НОРМА, 2001–2001. – Т. 1. – 2001. – 824 с.
16. Конституции государств Европы : в 3 т. / [ред. Л. А. Окуньков]. – М. : НОРМА, 2001–2001. – Т. 2. – 2001. – 840 с.
17. Конституційне законодавство зарубіжних країн: Хрестоматія : навч. посібник / [упоряд.: В. О. Ріяка, К. О. Закоморна]. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 384 с.
18. Конституції зарубіжних країн : навч. посібник / [авт.-упоряд.: В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. ; ред. В. О. Серьогін]. – Харків : ФІНН, 2009. – 664 с.

19. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / [упоряд. І. О. Кресіна ; ред. Ю. С. Шемшученко]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 400 с.

20. Конституція України [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. Бібліотека. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

21. Кресіна І. О. Інститут імпідменту: Порівняльний політико-правовий аналіз / Кресіна І. О., Коваленко А. А., Балан С. В. – К. : Юрид. думка, 2004. – 176 с.

22. Нижник Н. Р. Проблеми президентської влади в Україні / Н. Р. Нижник // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1999. – № 8: Президент в Україні: законодавче забезпечення діяльності. – С. 3–24.

23. Оніщук М. В. Розвиток президенціалізму як складова удосконалення державної влади в Україні / М. В. Оніщук // Проблеми організації державної влади в Україні в контексті політико-правової реформи : матеріали Методологічного семінару (02 квітня 2008 р.) / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; юридична фірма «Салком». – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – С. 5–11.

24. Президент в Україні: Законодавче забезпечення діяльності // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1999. – № 8. – 416 с.

25. Президентське вето як один з елементів системи стримувань і противаг: аналітичний матеріал [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. Бібліотека. – Режим доступу :

<http://www.rada.kiev.ua/LIBRARY/catalog/analit/usa106.txt>.

26. Про вибори Президента України : Закон України // <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/474-14>.

27. Про вибори Президента Української РСР : Постанова Верховної Ради Української РСР № 1299-ХІІ від 5 липня 1991 р. // Радянське право. – 1991. – № 11. – С. 10.

28. Про внесення змін до Конституції України : Закон України № 2222 від 08 грудня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 2. – Ст. 44.

29. Про Адміністрацію Президента України: Указ Президента України від 02.04.2010 № 504/2010 (Редакція станом на 05.07.2016) [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1524-14&p=1237405679767271>.

30. Про Президента Української РСР : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки № 1295-ХІІ від 05 липня 1991 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 33. – Ст. 447.

31. Рішення Конституційного Суду України у справі про особливості здійснення виконавчої влади та місцевого самоврядування у місті Києві) № 21-рп/2003 від 25 грудня 2003 р. [Електронний ресурс]

32. Рішення Конституційного Суду України у справі про здійснення влади народом № 6-рп від 05 жовтня 2005 р. // Офіційний вісник України. – 2005. – № 41. – Ст. 2605.

33. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо недоторканності та імпичменту Президента України) № 19-рп від 10 грудня 2003 р. [Електронний ресурс] /Режим доступу :<http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu/p0062?lang=0&rej=0&pf5511=55442>.

34. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України (конституційності)» від 08 грудня 2004 р. № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) № 20-рп від 30 вересня 2010 р. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Конституційного Суду України. – Режим доступу :

<http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list;jsessionid=734429B15679C0D4F4B5057055BFA05A?currDir=122407>.

35. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 63 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 43 Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про виборчу заставу) № 2-рп від 30 січня 2002 р. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Конституційного Суду України. – Режим доступу :

<http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9441>.

36. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 53 і 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положення частини третьої статті 103 Конституції України (справа щодо строків перебування на посту Президента України) № 22-рп від 25 грудня 2003 р. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Конституційного Суду України. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=9731>.

37. Сахаров Н. А. Институт президентства в современном мире / Сахаров Н. А. – М. : Юрид. лит., 1994. – 176 с.

38. Серьогіна С. Сутність інституту глави держави та його еволюція у світовій державно-правовій практиці / С. Серьогіна // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 4. – С. 54–65.

39. Серьогіна С. Г. Компетенція Президента України: теоретично-правові засади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право» [Електронний ресурс] / С. Г. Серьогін. – Харків, 1998. – Режим доступу : <http://lawbook.by.ru/vak/aref/text/107.shtml>.

40. Скакун О. Ф. Теория государства и права : [учебник] / Скакун О. Ф. – Харьков : Консум, Ун-т внутренних дел, 2000. – 704 с.

41. Скрипнюк В. М. Розвиток системи державної влади в Україні: конституційно-правові аспекти : [монографія] / Скрипнюк В. М. – К. : Логос, 2010. – 504 с.

42. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / Скрипнюк О. В. – К. : Логос, 2006. – 368 с.
43. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики : [монографія] / Скрипнюк О. В. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 600 с.
44. Сухонос В. В. (мол.). Вплив форми державного устрою на статус глави держави: конституційно-правовий аспект / В. В. Сухонос (мол.) // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2011. – № 2 (5). – С. 31–38.
45. Сухонос В. В. Глава держави як гарант дотримання прав і свобод людини і громадянина / В. В. Сухонос // Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти : зб. тез доповідей за матеріалами II Міжнар. наук.-практ. конф. студентів і молодих вчених (Суми, 21–22 грудня 2007 р.). – Суми : Українська академія банківської справи НБУ, 2007. – С. 100–104.
46. Сухонос В. В. Інститут глави держави в конституційному праві / Сухонос В. В. – Суми : УАБС НБУ, 2011. – 339 с.
47. Сухонос В. В. Інститут глави держави в умовах республіки: конституційно-правовий та історико-теоретичний аспекти : [монографія] / Сухонос В. В. – Суми : Університетська книга, 2011. – 318 с.
48. Сухонос В. В. Теорія держави і права : [навч. посібник] / Сухонос В. В. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. – 536 с.
49. Тихонова Є. А. Глава держави / Є. А. Тихонова // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 593–594.
50. Тодыка Ю. Н. Президент України: конституційно-правовий статус : [монографія] / Ю. Н. Тодыка, В. Д. Яворский. – Харків : Факт, 1999. – 246 с.

51. Удовик С. Л. Государственность Украины: истоки и перспективы / Удовик С. Л. – К. : Ваклер, 1999. – 208 с.
52. Український парламентаризм: минуле і сучасне / [Шемшученко Ю. С., Мироненко О. М., Погорілко В. Ф. та ін.]; за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Парламентське вид-во, 1999. – 368 с.
53. Ферберов Н. П. Глава государства / Н. П. Ферберов // БСЭ : в 30 т. / [ред.: А. М. Прохоров, Л. С. Шаумян, Г. В. Келдыш и др.]. – М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1969–1978. – Т. 6: Газлифт – Гоголево. – 1971. – С. 572.
54. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посібник / [за ред. В. Д. Гончаренка]. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 800 с.
55. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран / Чиркин В. Е. – М. : Юристъ, 1999. – 568 с.
56. Чудаков М. Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : [учеб. пособие] / Чудаков М. Ф. – Минск : Новое знание, 2001. – 576 с.
57. Шаповал В. М. Державний лад країн світу / Шаповал В. М. – К. : Український Центр Правничих Студій, 1999. – 320 с.
58. Шаповал В. М. Імпічмент / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 2: Д–Й. – 1999. – С. 666–667.
59. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн : [підручник] / Шаповал В. М. – К. : АртЕк, Вища школа, 1997. – 264 с.
60. Шаповал В. М. Монархія конституційна / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 3: К–М. – 2001. – С. 768–759.
61. Шаповал В. М. Президент у механізмі здійснення державної влади / Шаповал В. М. – К. : Нац. ін-т стратегічних досліджень, 1995. – 30 с.

62. Шаповал В. М. Президент України і виконавча влада / В. М. Шаповал, В. П. Єрмолін // Виконавча влада і адміністративне право / [ред. В. Б. Авер'янов]. – К. : Видавничий Дім «Ін-Юре», 2002. – С. 36–44. – (Національна академія наук України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Київський університет права НАН України; Академія правових наук України; Київський регіональний центр; Центр політико-правових реформ).

63. Шаповал В. М. Режим політичний / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 5: П–С. – 2003. – С. 268–269.

64. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм : [монографія] / Шаповал В. М. – К. : Юрид. фірма «Салком»; «Юрінком Інтер», 2005. – 560 с.

65. Шаповал В. М. Форма державного правління / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 6: Т–Я. – 2004. – С. 295–296.

66. Шаповал В. Н. Сравнительное конституционное право / Шаповал В. Н. – К. : ИД «Княгиня Ольга», 2007. – 416 с.

67. Шатіло В. Інститут президентства в системі державної влади України [Електронний ресурс] / В. Шатіло. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=13&c=256>.

68. Шемшученко Ю. С. Президент України / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 5: П–С. – 2003. – С. 65–66.

69. Шишкина Н. Э. Глава государства. Пределы безответственного поведения [Электронный ресурс] / Н. Э. Шишкина // Юридическая Россия, федеральный правовой портал. – Режим доступу : <http://www.law.isu.ru/science/vestnik/19991/shishkina.cgi>.